

Majda Halilović

Rod i nenasilni ekstremizam u Bosni i Hercegovini

Policy dokument

Sarajevo, 2023.

Autorica

Majda Halilović

Istraživački tim

Majda Halilović, Maida Zagorac, Branko Čulibrk i Anesa Terza-Vuković

Naslov izvornika

Gender and Nonviolent Extremism in Bosnia and Herzegovina

Prevod

Aida Spahić

Naslov

Rod i nenasilni ekstremizam u Bosni i Hercegovini

Recenzenti

Michael Colborne i Izabela Kisić

Dizajn

Connect

Štampa

PU Printing company d.o.o. Sarajevo

Izdavač

© Atlantic Initiative, 2023.

ISBN 978-9926-465-37-7

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 55735558

Istraživanje je urađeno u sklopu projekta „Prevenција etnonacionalizma i nasilnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini“, koji podržava Ambasada Kraljevine Nizozemske u Bosni i Hercegovini kroz MATRA program. Stavovi izneseni u ovoj publikaciji stavovi su autorice i ne odražavaju nužno stavove Ambasade Kraljevine Nizozemske u Bosni i Hercegovini.

Majda Halilović

Rod i nenasilni ekstremizam u Bosni i Hercegovini

Policy dokument

Sarajevo, 2023.

0 autorici

Dr. Majda Halilović je sociologinja i psihoterapeutkinja. Nakon studija psihologije magistrirala je sociologiju obrazovanja na Univerzitetu u Cambridgeu, a potom doktorirala sociologiju i socijalnu politiku na Open Universityju u Velikoj Britaniji. Specijalizirala se u oblasti porodične sistemske psihoterapije. Od 2012. godine radi u Atlantskoj inicijativi na poziciji voditeljice odjela za istraživanja. Iz multidisciplinarnog pristupa porodične sistemske psihoterapije i sociologije provodi istraživanja i edukacije o nasilju nad ženama, ekstremizmu i radikalizaciji, rodu i sigurnosti te predrasudama u primjeni prava. Konsultantica je i edukatorica na programima prevencije nasilja nad ženama i prevencije ekstremizma i radikalizacije koje vode međunarodne organizacije te domaće nevladine organizacije i institucije.

Sadržaj

0. Autorici	4
1. Uvod: Zašto se orodnjenost ekstremizma mora ispitati	7
2. Rod i ekstremizam u bosanskohercegovačkom kontekstu	9
3. Kontroliranje žena: tema ekstremizma u javnoj i privatnoj sferi	11
3.1. Uspon narativa protiv abortusa na postjugoslavenskom prostoru	14
4. Muškarci na krajnjoj desnici i privlačnost klerokonzervativizma	16
4.1. Antirodni i antifeministički pokreti	18
5. Nasilni ekstremizam usmjeren protiv LGBTQ+ zajednice	20
6. Zašto neke žene privlači ekstremizam.....	23
7. Suprotstavljanje ekstremizmu kroz orodnjenu prizmu	27

1. Uvod: Zašto se orodnjenost ekstremizma mora ispitati

U ovom *policy* dokumentu ispituje se orodnjenost ekstremizma u Bosni i Hercegovini (BiH), uz komparativne refleksije sa Srbijom, Hrvatskom i Crnom Gorom. Kroz prizmu roda i rodne analize razotkriva se kako vjerski, politički i ideološki uticaji nastoje preoblikovati društva u regiji Zapadnog Balkana i unazaditi godine napretka u postizanju rodne ravnopravnosti. Istraživanje koje je provedeno u svrhu pripreme ovog dokumenta zasniva se na premisi da su i dalje nedovoljno istražene veze između antifeminističke retorike, antirodних narativa, konzervativnih religijskih doktrina i krajnje desnog ekstremizma i pored brojnih regionalnih i međunarodnih studija koje su posljednjih godina potvrđivale postojanje tih veza.¹ U tu svrhu ovo istraživanje ispitivalo je grupe koje imaju *online* prisustvo i koje zastupaju antifeminističke i krajnje desničarske ideale, kao i grupe koje su aktivne na terenu u lokalnim zajednicama, s osvrtom na to kako te grupe ohrabruju i potvrđuju retoriku *mainstream* političkih ličnosti koje derogiraju žene i promoviraju antirodne narative.

Dokument se temelji na rodnoj analizi, koja je koristan alat za razumijevanje rodne neravnopravnosti jer razmatra uloge, odnose i dinamiku moći između žena i muškaraca u specifičnim društvenim, ekonomskim ili političkim kontekstima. Uključuje prepoznavanje načina na koji rodne norme i očekivanja oblikuju iskustva ljudi i njihove prilike u društvu te kako se ti rodni obrasci razlikuju zbog drugih međusobno prožimajućih faktora kao što su rasa, etnička pripadnost, klasa, seksualnost, sposobnost i dob. Rodna analiza je stoga ključna za dekonstrukciju i suzbijanje rodno zasnovane diskriminacije te za promociju rodne ravnopravnosti.²

Ovdje predstavljeno istraživanje temelji se na analizi otvorenih izvora koja je slijedila etičke smjernice kako bi se izbjegla šteta i spriječilo etiketiranje i stigmatizacija. Istraživaču i istraživačicama nije bio cilj označiti organizacije i pojedinke/pojedince o kojima se govori u ovom tekstu u spektar ekstremističke misli ili etiketirati njihove specifične krajnje desničarske ideologije, već obuhvatiti ideje i narative koje oni dijele u *online* prostorima, a koji ih povezuju s krajnje desničarskim i ekstremističkim diskursima. Ovi diskursi nisu jedinstveni za BiH, ali su neki specifični za regionalni kontekst. Stoga je za osobe koje su provodile istraživanje bilo važno istražiti sličnu dinamiku i u nekoliko susjednih zemalja, gdje određeni ekstremistički akteri ozbiljno rade na tome da izvana utiču na političku, ekonomsku, društvenu i kulturnu prirodu BiH.³

U različitim kontekstima, narativi koji pokreću ove grupe smješteni su u širi društveni okvir i poruke antidemokratskog tipa – poput retorike koja osuđuje „rodnu ideologiju“ kao društveno opasan izum liberalizma i feminizma – a obično ih ponavljaju i vjerske vođe i političke ličnosti.⁴ Stoga su istraživačice i istraživač analizirali i retoriku etnonacionalističkih političara, od kojih neki imaju ključni uticaj na regionalne grupe koje podržavaju ekstremističko nasilje. Baza podataka koju vodi Balkanska istraživačka mreža (BIRN) o izjavama bosanskohercegovačkih političara koje sadrže mržnju ili je potencijalno mogu izazvati pokazuje da se prošle godine aktuelni predsjednik entiteta Republika Srpska (RS) Milorad Dodik najopsežnije koristio ovakvom vrstom govora u BiH. Međutim, zbog njegovog govora pokrenuta je samo jedna

1 Jedan primjer je: Pablo Castillo Díaz and Nahla Valji, "Symbiosis of mysogyny and violent extremism," *Journal of International Affairs* 72, no. 2 (2019): 37-56.

2 European Institute for Gender Equality, "Gender Mainstreaming: Gender Analysis," 2019.

3 Nejra Veljan i Maida Čampara-Čehajić, *Rodne ideologije: Kako ekstremisti iskorištavaju borbe za ženska prava i pokreću recipročnu radikalizaciju* (Sarajevo: Atlantska inicijativa, 2021).

4 *Ibid.*

istraga, a optužnica nije podignuta.⁵ Kako bi produbili razumijevanje ovog problema iz svih uglova, istraživačice i istraživač su obuhvatili stajališta različitih aktera, zabilježena u intervjuima, kako bi upotpunili nalaze iz *online* istraživanja. Ispitanice i ispitanici bile su osobe koje podržavaju krajnje desničarske ideje, ali i osobe koje rade na unapređenju rodne ravnopravnosti i borbi protiv nasilja nad ženama, te su njihova gledišta iznijansirala analizu *online* sadržaja koje objavljuju poznate krajnje desničarske i ekstremističke grupe. Analizirani su narativi, poruke i ideali koje izražavaju te grupe, kao i način na koje manipuliraju, predstavljaju, instrumentaliziraju i oblikuju razumijevanje roda u regiji. Ovdje su također analizirane neke od strategija, metoda i konceptualizacija koje iznose *žene* krajnje desnice, koje postaju ključne akterke u populističkim i etnonacionalističkim pokretima te sve više zauzimaju centralnu ulogu u preoblikovanju diskursa o rodnim ulogama i rodnoj ravnopravnosti.

---

5 Azra Husarić Omerović, „Milorad Dodik najveći pojedinačni izvor mrzilačkih narativa u BiH“, *Detektor*, 10. februara 2023, <https://detektor.ba/2023/02/10/milorad-dodik-najveci-pojedinacni-izvor-mrzilackih-narativa-u-bih/> (pristupljeno 25. maja 2023).

2. Rod i ekstremizam u bosanskohercegovačkom kontekstu

Imajući u vidu da se u ovom dokumentu ispituju odnosi između roda i ekstremizma, neophodno je definiranje i kontekstualiziranje obaju ovih koncepata za BiH i regiju. Koncept roda razvijao se godinama i sve se više prepoznaje kao društveni konstrukt i životna stvarnost koja utiče na individualni i kolektivni život, prava i prakse. Drugim riječima, uloge, prava, dužnosti i potrebe povezane s rodom nisu samo biološki određene, već su društveno i kulturno konstruirane. Rod također konceptualizira percepcije i ideje o muškarcima i ženama te seksualnim manjinama, i to na mnogo širi način od onoga koji nude konvencionalna objašnjenja spolnih razlika.⁶ Ljudi iz svoje okoline, društva, obrazovanja i kulture dobijaju znakove koji pokazuju kakva ponašanja se smatraju odgovarajućim za koji spol. Na taj način društvo oblikuje uvjerenja o rodu, ali i pripisuje valjanost određenim znanjima o rodu.⁷

Rigidne ideje o rodu negativno utiču i na muškarce i na žene jer na taj način ojačavaju stereotipi, diskriminacija, seksizam i interpersonalno nasilje.⁸ Rasprave u oblasti rodni studija stoga razmatraju kako se prevladavajući koncepti maskuliniteta i feminiteta mogu mijenjati i kako društvo može ponovno koncipirati rodne uloge unutar porodice, kao i u politici, religiji i drugim aspektima društvenog života. Radi se o bogatoj raspravi koja nam ne daje mnogo jednostavnih odgovora jer je rod složen i višestruk identitet i u intersekciji je s drugim aspektima identiteta – uključujući rasu, klasu, seksualnost i sposobnost – na individualne načine.

Nakon više od dvije decenije politike i prakse usmjerene na napredak u rodnoj ravnopravnosti u BiH organizacije za ženska prava upozoravaju da, od rata u periodu od 1992. do 1995. godine, prava bh. žena nikada nisu bila ugroženija nego danas. To se dešava usprkos decenijama ulaganja napora specifičnih za ovaj kontekst, dijelom potaknutih obavezom suočavanja s okrutnim nasljeđem seksualnog nasilja koje je počinjeno tokom tog rata. Ustvari, ratni zločini protiv žena koji su uključivali brutalna masovna silovanja konačno su potaknuli međunarodne pravne mehanizme da priznaju da se silovanje i seksualno nasilje mogu koristiti kao oružje rata, uveliko zahvaljujući svjedočenjima i neumornom aktivizmu samih žena žrtava.⁹ Više od 20.000 žena silovano je i podvrgnuto drugim oblicima seksualnog nasilja u BiH u periodu od 1992. do 1995. godine.¹⁰

Uz tranziciju iz socijalizma i komunizma u liberalnu demokratiju, poslijeratni oporavak je promijenio sliku rodne ravnopravnosti u BiH jer su usvojeni međunarodni instrumenti, ažurirani državni i entitetski zakoni o nasilju u porodici i seksualnom nasilju te pokrenute inicijative za ekonomsko i političko osnaživanje žena, čime su se počeli zatvarati brojni rodni jazovi. Kako je civilno društvo raslo, a BiH provodila reforme uz podršku međunarodne zajednice, došlo je do napretka za žene i na društvenom i na

6 Amy M. Blackstone, "Gender Roles and Society" u *Human Ecology: An Encyclopedia of Children, Families, Communities, and Environments*, edited by Julia R. Miller, Richard M. Lerner, and Lawrence B. Schiamberg, str. 335-338 (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2003).

7 Jane Pilcher and Imelda Whelehan, *Fifty Key Concepts in Gender Studies* (London: SAGE Publications, 2004).

8 Majda Halilović, „Ratno seksualno nasilje i rodno zasnovano nasilje nakon rata“ u *Kojeg je roda sigurnost?*, uredili Amila Ždralović, Saša Gavrić i Mirela Rožajac-Zulčić, str. 235-256 (Sarajevski otvoreni centar, 2020).

9 *Ibid*

10 Procjenjuje se da taj broj doseže čak 50.000. Više o iskustvima žena silovanih tokom rata u BiH možete pronaći u: Inger Skjelsbæk, "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina," *Feminism & Psychology* 16, no. 4 (2006): 373-403. Bilješka br. 1 sadrži raspravu o različitim procjenama broja žena koje su bile izložene silovanju ili drugim oblicima seksualnog nasilja u ratu.

individualnom nivou.¹¹ Iako je van dosega ovog rada da se dublje bavimo historijskim kontekstom, treba napomenuti da su ti pomaci naišli na plodno tlo u BiH zbog ranije socijalističke tradicije u regiji koja se ograđivala od vjerskih doktrina i davala prioritet obrazovanju žena, cijenila njihov rad i tretirala sada osporavana pitanja poput abortusa relativno liberalno.

Drugi koncept koji trebamo razložiti – nenasilni ekstremizam, također je prilično kompleksan. Ekstremizam nije novost u ovoj regiji i dovoljno je osvrnuti se na nedavnu prošlost kako bismo vidjeli njegov destruktivni potencijal kada se oslobode njegovi najgori (nasilni) oblici. Ali nasilni ekstremizam ne nastaje misteriozno iz ničega. Masovni zločini počinjeni tokom rata u BiH inspirirani su godinama uporne dehumanizirajuće retorike i mikrokulturne indoktrinacije. Ipak, u nekim drugim kontekstima ekstremna retorika ne mora dovesti do masovnog nasilja iako može odvesti u uvjerenja koja racionaliziraju nasilje ili do pokornog praćenja onih koje zagovaraju ili čine nasilje. Zbog ovoga granica između nenasilnog i nasilnog ekstremizma može biti prilično maglovita, a s obzirom na to da je prelazak te granice motiviran različitim isprepletenim pokretačima u svakoj osobi zna biti teško odrediti kada bi neko ko ima ekstremističke stavove mogao te stavove pretočiti u djelo.

Nasilni ekstremizam i radikalizacija u BiH danas su u velikoj mjeri motivirani narativima o ratu iz devedesetih, čije su posljedice sveprisutne u javnom životu i kolektivnom sjećanju bh. stanovništva, kao i oživljavanjem neriješenih pitanja iz ranijih sukoba. Usto, ekstremističke grupe u BiH sve više se oslanjaju na diskurs krajnje desnice koji raste u Evropi, te ga kombiniraju sa specifičnim regionalnim obilježjima. Međunarodni krajnje desničarski narativi inkorporiraju rasizam, ksenofobiju i nacionalizam, uz ispoljavanje mržnje prema migrantima i manjinama, dok ovi narativi u BiH sadrže dodatne aspekte ukorijenjene u specifičnom etnokleronacionalizmu regije.¹² Prema E. Carter ekstremizam koji nastaje iz desnice u svim kontekstima sastoji se od dva „protuustavna i antidemokratska elementa: 1) odbacivanja temeljnih vrijednosti, procedura i institucija demokratske ustavne države, i 2) odbacivanja principa temeljne ljudske jednakosti“.¹³

U BiH, i širom regije, ovi antidemokratski diskursi normaliziraju govor mržnje (*online* i u javnosti), dehumaniziraju druge grupe i promoviraju antirodne i anti-LGBTQ+ narative, ispoljavaju ideje o religijskoj superiornosti, slavljenju ratnih zločinaca i negiranja ratnih zločina. Krajnji desničari u regiji s težnjom govore o državama u kojima je garantirana politička, kulturna i vjerska dominacija njihove etničke grupe te o ideologijama koje stvaraju podjele, koje su diskriminirajuće i štetne za društvenu koheziju. Iako ovi pojedinci/pojedinke i krajnje desničarske grupe nisu monolitne, etničke odnose generalno posmatraju kroz pojednostavljenu prizmu, pri čemu su određene grupe uvijek „žrtve“, a druge uvijek „počinitelji“. Takvo pozicioniranje pojačava narative patnji unutrašnje grupe i prijetnji usmjerenih na nju. Krajnje desničarske grupe na Zapadnom Balkanu također su sklone zagovaranju tradicionalnih patrijarhalnih porodičnih struktura, suprotstavljaju se LGBTQ+ pravima i feminizmu, omalovažavaju etničke i vjerske grupe koje nisu njihove vlastite, te promoviraju nepovjerenje prema migrantima i Zapadu.¹⁴

11 Grupa stručnjaka za djelovanje protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO), *GREVIO (polazni) postupak procjene: Izvještaj o zakonodavnim i drugim mjerama za provedbu odredbi Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija): Bosna i Hercegovina* (Vijeće Evrope, 2022).

12 Radicalisation Awareness Network (2022) *Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE*. Publications Office of the European Union, 2022.

13 Elisabeth Carter, *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* (Manchester University Press, 2004), 17.

14 Vidjeti: Izabela Kisić, ur., *Desni ekstremizam u Srbiji* (Helsinški odbor za ljudska prava, 2020).

3. Kontroliranje žena: tema ekstremizma u javnoj i privatnoj sferi

Retorika koja žene pozicionira kao subjekte muške kontrole i agentice društvenog haosa uobičajena je na krajnjoj desnici. Ovo je tema selefijskog pokreta u BiH, koji otvoreno odbacuje feminističke napretke i ženama propisuje tradicionalne uloge u društvu i porodici, i koji je stekao uporište u zemlji kao rezultat ratnih i poslijeratnih faktora.¹⁵ Selefijske vođe su uvijek znale koja je vrijednost modernih komunikacijskih tehnologija za interakciju sa sljedbenicima, prestigavši time tradicionalnije imame službene Islamske zajednice (IZ) u BiH u korištenju tehnologija koje su, naravno, postale neophodne za dopiranje do širih krugova ljudi, posebno mladih. Atlantska inicijativa je 2018. godine provela istraživanje s ciljem utvrđivanja prirode selefijskog sadržaja u *online* prostoru i otkrila da je često usmjeren na regulaciju svakodnevnog života i ljudskih interakcija, naprimjer pružanjem savjeta o životnom stilu i mentalnom zdravlju, što se pokazalo prilično efektivnim za privlačenje pratilaca.¹⁶ Sadržaj u kojem se raspravlja o selefijskim parametrima za seksualne odnose, sa smjernicama za prakticiranje seksa unutar vjerskih granica, bio je posebno popularan. Dok ideje izražene u ovom sadržaju odražavaju konzervativizam, koji dijele fundamentalistička tumačenja svih religija, uticajne selefijske ličnosti u BiH imaju tendenciju da pretjerano naglašavaju potrebu reguliranja uloge žena, što je u suprotnosti s dugogodišnjim sekularnim vrijednostima jednakosti koje korijen vuku iz jugoslavenskog doba. Kako bi opravdali stav da žene moraju biti kontrolirane, selefijski influenceri često žensku seksualnost prikazuju kao prijatnu. Supruge se upućuju da budu poslušne svom mužu i da ispunjavaju svaku njegovu seksualnu želju, ali da istovremeno budu skromne. Također, mnogi od ovih influensera normaliziraju poligamiju i racionaliziraju da je nasilje nad ženama prihvatljivo u različitim okolnostima iako su obje te stvari nezakonite u BiH.¹⁷

Možemo reći da su selefije godinama smatrani „očitim“ krivcima kada je riječ o prenositeljima antifeminističke i antidemokratske retorike u BiH. Oni predstavljaju pogodnog „drugog“ za većinu ljudi u BiH, uključujući i one koji prakticiraju tradicionalni bosanski islam i preferiraju da ih se ne povezuje s takvim fundamentalističkim tumačenjima vjere. Ali BiH sada doživljava najsnažnije protivljenje širenju ljudskih prava, uključujući rodna prava i slobodu izražavanja i udruživanja, koje dolazi od političkog establišmenta bosanskih Srba u RS-u, gdje političke elite pokušavaju kroz kriminalizaciju klevete u entitetskim krivičnim zakonima ušutkati kritiku i zastrašiti nezavisne medije i civilno društvo. Zakoni koji su u pripremi a koji se također odnose na rad civilnog društva dodatno će ograničiti civilno društvo u RS-u tako što će mnoge organizacije etiketirati kao strane agente (implicirajući da rade protiv domaćih interesa), što će uticati i na organizacije koje rade na rodnoj ravnopravnosti. U međuvremenu, retorika puna mržnje prema LGBTQ+ osobama i grupama, koja dolazi od najviših ešalona političkog establišmenta RS-a, povezana je s nedavnim napadom fudbalskih navijača na aktivistice i aktiviste i novinare i novinarku. Napad se desio nakon što je policija zabranila javno okupljanje u znak podrške LGBTQ+ pravima u Banjoj Luci. Policija je zabranu opravdala činjenicom da bi protest mogao izazvati nasilje, a onda je aktiviste/aktivistice i sugrađane/sugrađanke koji su se okupili ostavila potpuno nezaštićenim od nasilja koje je uslijedilo. Prema riječima tih aktivista i aktivistica narativi predsjednika RS-a Milorada Dodika i gradonačelnika Banje Luke Draška Stanivukovića ohrabрили su i potaknuli nasilje navijača.¹⁸

¹⁵ Selefizam je revivalističko tumačenje islama koje se prvi put pojavilo krajem 19. vijeka. Njegovi sljedbenici zagovaraju fundamentalistička učenja i pravila života selefija – prve tri generacije muslimana.

¹⁶ Majda Halilović, Aner Zuković, and Nejra Veljan, *Mapping online extremism in Bosnia and Herzegovina: findings and reflections* (Sarajevo: Atlantic Initiative, 2018).

¹⁷ *Ibid*

¹⁸ Dejan Kožul, „Vanja Stokić: ovo je organizovan linč“, *Novosti*, 23. marta 2023, <https://www.portalnovosti.com/vanja-stokic-ovo-je-organizovan-linc> (pristupljeno 26. marta 2023).

Istraživanjem je obuhvaćeno i zabrinjavajuće djelovanje novoohrabrene etnoklerikalne krajnje desnice u Hrvatskoj, gdje grupa poznata kao „Vigilare“ inspirira muškarce različitih generacija da se okupljaju na glavnom trgu u Zagrebu kako bi klečali u zajedničkoj molitvi. Dok kleče na betonu, među prodavnicama, tramvajima i uglavnom nezainteresiranim posmatračima, izgovaraju sljedeću molitvu:

Za domovinu, mir i obraćenje hrvatskog naroda.

Za muškarce – da postanu duhovni autoriteti u obitelji koji će hrabro svjedočiti i prenositi katoličku vjeru.

Za prestanak predbračnih odnosa, za čednost u odijevanju i ponašanju te za obnovu katoličkih brakova.

Za prestanak pobačaja i otvorenost bračnih parova životu.

Za beskompromisne crkvene pastire i nova duhovna zvanja.

Za duše u čistilištu.¹⁹

Molitva jasno teži svijetu u kojem su žene poslušne (sigurno su one te koje moraju biti čedne u odijevanju i ponašanju), a muškarci postavljaju pravila (time što postaju duhovni autoriteti), što je echo antirodni narativa koji su česta tema ekstremizma u različitim kontekstima. Posljednjih mjeseci feminističko civilno društvo i liberalni hrvatski novinari i novinarke kritizirali su retoriku „Vigilarea“, ali njima slične grupe u isto vrijeme postaju aktivnije u BiH. U Mostaru, naprimjer, aktivistice i aktivisti tvrde da se pokret „Muževni budite“ već neko vrijeme razvija, a njegovi članovi se također iznova pojavljuju na javnim mjestima kako bi se grupno molili, ali se o tome ne izvještava mnogo u bh. medijima.

Još jedna zajednička tema krajnje desničarskih ekstremista je neki oblik teorije „velike zamjene“ prema kojoj će ljudi koji nisu bijelci „zamijeniti“ bijelce u zemljama i regijama s bjelačkom većinom. Za to se okrivljuje aktivna migracija nebijelih ljudi u zapadna društva (što se postavlja kao dio zavjere velikih razmjera), a također se pripisuje bjelkinjama koje se ne razmnožavaju dovoljno visokom stopom. Teoriju je prvi predstavio francuski pisac Renaud Camus 2011. godine, koji je u eseju pod naslovom „Le Grand Remplacement“ iznio da se „zamjenjivačka“ globalna elita tajno dogovara da radikalno preokrene evropsku rasnu demografiju, kao i njeno ekonomsko, društveno i kulturno nasljeđe.²⁰ Ali neki stručnjaci i stručnjakinje tvrde da je ovo samo novi izraz za stare tvrdnje, „dotjerana verzija“ starijih ideja koje su bijeli nacionalisti (godinama) plasirali o navodnim zavjerama s ciljem uništenja bijele rase.“²¹

Međutim, kako god nazvali ovu teoriju, njene implikacije po žene i njihovu seksualnost su značajne. Krajnje desničarski narativi pozicioniraju reprodukciju bijelih žena kao ključnu liniju odbrane protiv zamjene nebijelim ljudima, a reprodukciju nebijelih žena kao prijetnju bijeloj civilizaciji. Time se ugrožava sloboda i seksualnost svih žena jer se ženska reprodukcija – bilo prevelika, s jedne strane, ili nedovoljna, s druge – stavlja u sam centar „preživljavanja bijelaca“. Povrh toga, poznato je da je ovakva antifeministička i mizogina retorika moćan ulaz u nasilni ekstremizam, kao što je to bilo za Andersa Breivika, koji je napisao da „feminizacija evropske kulture (...) nastavlja jačati“ prije nego što je ubio 77 osoba u Norveškoj 2011. godine, i za „incel“ ekstremistu Elliota Rodgera, koji se zavjetovao da „kazni sve žene jer su počinile zločin što su me lišavale seksa“ prije nego što je ubio šest osoba u Kaliforniji 2014. godine.²²

19 „Peović: Desnica koja kleči na Trgu je simbol HDZ-ove eutanazije javnog prostora“, Index, 6. novembra 2022, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/peovic-oni-koji-klece-mole-za-onozemaljski-zivot-dok-hdz-zagorcava-ovozemaljski/2409578.aspx> (pristupljeno 12. aprila 2023).

20 Suština eseja iznesena je u izdanju Camusovog teksta iz 2012. na engleskom jeziku koje je objavljeno 2019. godine, *You Will Not Replace Us!*

21 Josh Kovensky, „How the Great Replacement Theory Went from Extremist Fringe to GOP Mainstream,“ Talking Points Memo, 7. augusta 2019, <https://talkingpointsmemo.com/muckraker/how-the-great-replacement-theory-went-from-extremist-fringe-to-gop-mainstream> (pristupljeno 11. aprila 2023). Vidjeti i: Jason Wilson and Aaron Flanagan, „The Racist ‘Great Replacement’ Conspiracy Theory Explained,“ Hatewatch, Southern Poverty Law Center, 17. maja 2022, <https://www.splcenter.org/hatewatch/2022/05/17/racist-great-replacement-conspiracy-theory-explained> (pristupljeno 11. aprila 2023).

22 Nejra Veljan, Ekstremno polaganje prava: kako krajnja desnica koristi mizoginiju i antifeminizam za regrutovanje novih pristalica? Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/sr/2022/05/10/ekstremno-polaganje-prava-kako-krajnja-desnica-koristi-mizoginiju-i-antifeminizam-za-regrutovanje-novih-pristalica> (pristupljeno, 22. maja 2023).

Čak su se i neki *mainstream* glasovi implicitno i postepeno okrenuli retorici koja promovira povratak „tradicionalnim vrijednostima“, ne tumačeći ovaj poziv istim obrazloženjem kao teoretičari „velike zamjene“. To može zvučati sasvim razumno, posebno u poređenju s ekstremistima krajnje desnice, ali važno je razložiti šta to zapravo znači za žene. Tradicija u tom smislu podrazumijeva život koji se vrti oko porodice, a porodica je definirana kroz patrijarhalnu prizmu. U tradicionalnoj porodici patrijarhata žene daju prioritet svom kućnom domaćinstvu u odnosu na poslovni život ili karijeru, roditelji su uvijek heteroseksualni, djeca se odgajaju u skladu s vjerskim vrijednostima, a druženje je ograničeno na druge tradicionalne porodice koje neće osporavati te vrijednosti niti raspirivati pitanja o prednosti društvenog napretka.

Za žene „tradicija“ time može postati zamka iz koje se vrlo teško osloboditi jer svojim dizajnom ograničava njihov puni potencijal i ambiciju i prisiljava ih na izrazito orodnjenu i specifičnu ulogu, dok autoritet i kontrolu nad njihovim životom delegira muškarcima. Nakon godina napretka prema rodnoj ravnopravnosti, proširenja prava, obrazovnih postignuća i mnogih uspona na takozvanoj korporativnoj ljestvici žene moraju biti pronicljive u pogledu namjere koja stoji iza poziva na „povratak tradicionalnim vrijednostima“ jer bi bilo pogrešno vjerovati da je ona odraz bilo kakve stvarne zabrinutosti za prava i napredak žena. Ipak, u BiH i u cijeloj regiji postoji sve veći trend među mladima da žive i promovišu „tradicionalniji“ život time što će produbiti prakticiranje vjere, sklapati brakove u vjerskim obredima i nastojati imati što više djece. Za mnoge je ovo usko povezano s konceptom etničke čistoće i percipiranom dužnošću da povećaju broj stanovnika svoje etničke i vjerske grupe.

Pitanje „nacionalne čistoće“ pojavilo se nedavno u Srbiji, na pomalo neočekivan način, kada je Vlada promijenila politiku vantjelesne oplodnje (IVF) u novembru 2022. godine kako bi dozvolila donacije reproduktivnog materijala iz inostranstva, što je izazvalo negodovanje Dveri – otvoreno ultranacionalističke stranke koja se protivi abortusu, LGBTQ+ pravima i imigraciji, te ima nekoliko mjesta u Narodnoj skupštini – pod izgovorom da bi korištenje ovog materijala za IVF promijenilo genetski sastav budućih generacija Srba. Saopćenje Dveri naišlo je na oštre kritike političara u Srbiji, ali je poslužilo kao podsjetnik da se te ideje normaliziraju u javnoj svijesti i da se ukorjenjuju jer ih godinama sije nemilosrdno agresivna nacionalistička politika srpskog političkog establišmenta, koji ne samo da je imao sumnjiv odnos sa osobama koje su nadzirale etničko čišćenje i genocid 1990-ih već je rado neke od njih ponovo primio u politiku. Zaista, otvoreni uticaj Dveri ne bi trebao biti iznenađenje jer krajnje desničarske grupe ne nastaju u vakuumu, već se rađaju iz one vrste revizionističkih narativa koji su se probili u *mainstream* društvene i političke prostore u Srbiji.²³

U BiH, gdje također ima mnogo sličnih i suprotstavljenih narativa, *mainstream* politički glasovi bili su jednako besramni u izražavanju stavova koji ne samo da su otvoreno uvredljivi već su i u suprotnosti sa zakonima o ravnopravnosti spolova. Naprimjer, kada su zastupnice u Federaciji BiH 2013. godine osnovale neformalni klub zastupnica, Semir Efendić, tadašnji načelnik najveće općine u BiH, Novi Grad Sarajevo, izjavio je: „Spolna pripadnost je potpuno pogrešna osnova za političko organiziranje i može donijeti samo štetu, a naročito po žene kojima se kroz takve organizacije ispere mozak do mjere da više nisu sposobne za normalnu socijalizaciju sa ostatkom društva.“²⁴ Intervjui provedeni u ovom istraživanju potvrdili su da ova vrsta konzervativizma postaje *mainstream* razmišljanje u BiH, te pomiče narativ prema ideji da žene trebaju „vratiti fokus“ na porodicu i vjeru, do te mjere da su se neke žene žrtve nasilja u porodici ohrabrivale da ne traže utočište u sigurnim kućama, već u crkvama ili samostanima.

23 Srđan Mladenov Jovanović, „The Dveri Movement Through a Discursive Lens. Serbia’s Contemporary Right-Wing Nationalism,” *Comparative Southeast European Studies* 66, no. 4 (2018): 481-502.

24 Vidjeti: „Semir Efendić: Političko udruživanje žena i pranje mozga“, Radio Sarajevo, 4. februara 2013, <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/semir-efendic-politicko-udruzivanje-zena-i-pranje-mozga/102090> (pristupljeno 12. aprila 2023). Vidjeti i: Sarajevski otvoreni centar, „Javno reagovanje Ženske mreže Bosne i Hercegovine“, 5. februara 2013, <https://soc.ba/javno-reagovanje-zenske-mreze-bosne-i-hercegovine/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

Neki od ispitanika, među kojima je bilo i žena, tvrdili su da muž treba biti glava porodice, da su moderni muškarci izgubili dodir sa svojim maskulinitetom, da je porodica ugrožena („posebno od stranih lobija [i] gejeva“), te da se „nekonvencionalni životni stilovi“ „danas predstavljaju kao nešto što je normalno“. U kontekstu tih odgovora, a posebno u smislu nepopustljive političke nefunkcionalnosti BiH, posebno odjekuju riječi Zilke Spahić-Šiljak. Ona je napisala: „Radnicima i obespravljenima se kroz desničarske populističke diskurse nudi da artikuliraju sebe u javnom prostoru, ali tako što će njihova pažnja biti usmjerena na pitanja identiteta, vrijednosti, religije, a ne na suštinska pitanja razvlaštenosti i osiromašenja.“²⁵

3.1. Uspon narativa protiv abortusa na postjugoslavenskom prostoru

Ovaj preokret prema konzervativnom rodnom diskursu i praksi bio je naravno globalan, a u SAD-u je ukinuo zakone o abortusu, za koje su mnogi vjerovali da su riješena stvar. Tamo je pravo na abortus uvedeno odlukom Vrhovnog suda u poznatom predmetu Roe protiv Wadea iz 1973. godine, kojom je utvrđeno da se to pravo može izvesti iz Ustava SAD-a i da važi do trenutka fetalne održivosti, obično između 20. i 24. sedmice trudnoće. Odnosno, do juna 2022. godine, kada je današnji Vrhovni sud poništio ovu odluku u predmetu Dobbs protiv Jacksona, čime je pitanje legalnosti abortusa postalo stvar o kojoj odlučuju države, a ne Ustav. Time je ustvari dekonstitucionaliziran abortus u SAD-u. Građanke nekoliko bivših jugoslavenskih država doživjele su slično ukidanje prava na abortus nakon što su te države proglasile nezavisnost. To pravo bilo je zaštićeno Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine, što je značilo da su se abortusi obavljali u medicinskim ustanovama i gotovo da nije bilo smrtnih ishoda pacijentica.²⁶ Ali danas u Srbiji, Sloveniji i Sjevernoj Makedoniji takvo pravo na abortus ne postoji.²⁷

Posljednjih godina došlo je do porasta protivljenja abortusu koje *online* šire korisnici iz regije, posebno iz Hrvatske. Abortus u Hrvatskoj propisan je zakonom iz 1978. godine u kojem se navodi da se postupak mora obaviti u bolnici. Kasnije je prekid moguć samo u izuzetnim slučajevima, kao što je fetalna abnormalnost, te zahtijeva odobrenje posebne komisije. Međutim, sve veći broj ljekara u Hrvatskoj jednostavno odbija obaviti abortus pozivajući se na prigovor savjesti. Ovo pravo ljekara da odbiju pružiti uslugu podržava Zakon o liječništvu iz 2003. godine, koji ljekarima u Hrvatskoj daje pravo da zbog svojih etičkih, vjerskih ili moralnih nazora odnosno uvjerenja odbiju provođenje dijagnostike, liječenja i rehabilitacije pacijenta ako se to ne kosi s pravilima struke te ako time ne uzrokuju trajne posljedice po zdravlje ili ne ugroze život pacijenta. Zbog toga je u nekim dijelovima Hrvatske gotovo nemoguće podvrgnuti se abortusu. Nadalje, ovaj otpor medicinske zajednice ide ruku pod ruku s kampanjama grupa poput „Hrvatska za život“ koje svoju poruku izričito povezuju s katoličanstvom, kako je prikazano u nastavku (slika 1) i promoviraju inicijativu „Oprostom oslobođene“. Na slici stoji: „Korizmene duhovne vježbe za žene ranjene pobačajem“ i citira se Jeremija 30:17, „Ja ću te iscijeliti, rane ti zaliječiti.“

25 Zilka Spahić-Šiljak, „Discipliniranje ženskih tijela i seksualnosti u desničarskim populističkim diskursima“, *Sarajevo Social Science Review* IX, no. 1 (2020): 55-70.

26 Mirjana Rašević, „Yugoslavia: Abortion as a Preferred Method of Birth Control“, *Reproductive Health Matters* 2, br. 3 (1994): 68-74.

27 Nicolas Bauer, „No state, other than the former Yugoslavia, has ever written a right to abortion into its constitution“, European Centre for Law and Justice, 2022, <https://eclj.org/abortion/un/no-state-has-written-a-right-to-abortion-into-its-constitution-except-the-former-yugoslavia> (pristupljeno 10. aprila 2023).

Slika 1. Promotivni plakat Hrvatske za život

U BiH, kao i u Hrvatskoj, abortus je legalan do deset sedmica trudnoće, ali nakon toga je potrebno odobrenje komisije. Ipak, dok se prekid trudnoće iz medicinskih razloga pokriva iz fondova obaveznog zdravstvenog osiguranja u BiH, abortus na zahtjev pacijentice (namjerni prekid trudnoće) ona mora platiti sama.²⁸ Institucija ombudsmena BiH također je utvrdila da usluge namjernog prekida nisu dostupne u svim dijelovima zemlje, uključujući Kanton 10 i neka područja Mostara, te da žene navode da dobijaju malo informacija ili savjeta o abortusu.²⁹

Među komentarima u Facebook grupama i objavama na blogu koje su istraživačice i istraživač identificirali kao izrazito protivne abortusu većina je bila protkana izuzetno religioznim narativima, slično porukama na slici 1. Primjer je jedan post na blogu Ljupka ženstvenost:

Pobačaj je zlo u sebi. Nikakve socijalne indikacije, nikakvi naučni razlozi ne mogu opravdati direktanog pobačaja, niti učiniti da on bude nešto drugo nego što uistinu jest, i što pred Bogom ostaje, naime ubojstvo nevinog čovjeka. A hotimično ubojstvo nevinog čovjeka vapi u nebo za osvetom. Ono je odurno i grešno uvijek, a osobito onda ako mu je izvor osobni interes i pohlepna težnja za stjecanjem.

Slika 2. Fotografije koje je Mlado sunce objavilo na Facebooku

Neke druge grupe koje su objavljivale sadržaj protiv abortusa uključuju gore spomenute Vigilare i Budi muško, kao i U ime obitelji, Stop abortusu i Mlado sunce, a ovu zadnju čine mladi ljudi iz Širokog Brijega u BiH koji snažno promoviraju narative protiv abortusa pozivajući se na emocije žena i pokušavajući ih posramiti predstavljajući abortus kao grijeh ravan ubistvu. Slike koje je Mlado Sunce objavilo na Facebooku (vidjeti sliku 2) pokazuju da je grupa povezana sa sličnim grupama u Hrvatskoj. Ovo odražava trend uočen u grupama širom bh. krajnje desnice, koje imaju regionalne veze između sebe, a često su povezane i sa širim globalnim mrežama.

28 Emina Bošnjak, ur., *Narandžasti izvještaj 6: Izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini u 2020. godini* (Sarajevski otvoreni centar, 2021).

29 Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, *Ljudska prava u oblasti seksualnog i reproduktivnog zdravlja u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 2021), 10-11.

4. Muškarci na krajnjoj desnici i privlačnost klerokonzervativizma

U januaru 2023. godine predsjednik RS-a Milorad Dodik iznio je kontroverzan komentar kao odgovor na kritike bosanskohercegovačke ministrice vanjskih poslova Bisere Turković zbog nagrade koju je Dodik dodijelio ruskom predsjedniku Vladimiru Putinu izjavivši da *joj je svaka za šamar*.³⁰ Ova mizogina izreka nekada je bila uobičajena u regiji, a odražava mentalitet i kulturu javnog i privatnog nasilja nad ženama. Kada muškarac tvrdi da žena zaslužuje šamar jer je izrazila mišljenje koje mu se ne sviđa ili se usuđuje kritizirati njegove postupke, on pokušava pokazati svoju superiornost, svoju mušku dominaciju, i ušutkati tu ženu. Prijetnja šamarom posebno je ponižavajuća, pa čak i infantilizirajuća jer se često povezuje s discipliniranjem djeteta. U kontekstu rodno zasnovanog nasilja, muškarci mogu na sličan način tvrditi da je žrtvi „nešto bilo za šamar“, a to i jeste nasilje koje doživljavaju mnoge žene u BiH.³¹ S obzirom na tu činjenicu i s obzirom na to da šamar predstavlja nasilje zbog kojeg možete biti procesuirani prema bh. zakonima,³² čudi kako se Dodik usudio tako slobodno izgovoriti te riječi o Turković. Jasno je da je njegova izjava van svih lokalnih normi uljudnosti ili zakonitosti, što implicira da Dodik osjeća znatan stepen nekažnjivosti i dopuštenja da izrazi svoju nekontroliranu frustraciju, prezir i bijes bez ikakve političke ili druge vrste pristojnosti. Nadalje, on očito ne osjeća nikakvu obavezu da bude uzor dobrog ponašanja usprkos studijama koje iznova pokazuju da su verbalne prijetnje ženama često preteča fizičkog nasilja.³³

Problematično je to što se Dodik nije suočio s institucionalnom kaznom za svoje izjave. Oglasilo se tek nekoliko sporadičnih glasova opozicije prije nego što je politika, kao i obično, nastavila svoj tok. Nažalost, ovaj primjer pokazuje kako politički akteri u BiH često imaju značajan stepen uticaja u uspostavi štetnih ideoloških trendova i promociji ponašanja punih mržnje. Dodikova sramna izjava dala je simbolično dopuštenje muškarcima u BiH da ponižavaju i napadaju žene koje se s njima ne slažu, a time što nisu ništa uradile bh. institucije su poslale poruku ženama da se ovako orodnjeno nasilje tolerira.

Nekim muškarcima s krajnje desnice borba protiv zamišljenog neprijatelja nudi odušak za nerazriješeni bijes i osjećaj neadekvatnosti. Dobar primjer za to je krivično djelo iz mržnje počinjeno u januaru nad roditeljima mladih fudbalera iz Srbije koji su bili u Sarajevu na turniru. Huligani naoružani bakljama i noževima našli su laku metu, izražavajući svoj toksični maskulinitet kroz nacionalističku mržnju. Važno je da su gradonačelnica Sarajeva, razni ministri i mediji oštro kritizirali počinitelje i pružili podršku žrtvama.³⁴ Broj drugih skorijih incidenata također pokazuje kako je mržnja, ovdje konkretno u obliku islamofobije, tako često prožeta toksičnim maskulinitetom. U Bijeljini su dvojica muškaraca urinirala po zidovima džamije, a u Čapljini su na mostu osvanuli grafiti na kojima piše „Klat ćemo muslimanske žene i djecu.“³⁵

30 Vidjeti: "Dodik suggests a saying about getting slapped was made for Foreign Minister," 13. januar 2023, <https://n1info.ba/english/news/dodik-suggests-a-saying-about-getting-slapped-was-made-for-bih-foreign-minister/>

31 OSCE, *Dobrobit i sigurnost žena: Bosna i Hercegovina, Izvještaj o nalazima* (OSCE, 2019)

32 Zakoni o nasilju u porodici usvojeni su u oba bh. entiteta kao posebni zakoni koji su isključivo i sveobuhvatno usmjereni na zaštitu žrtava nasilja u porodici. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici RS-a donesen je 2012. godine, a posljednje izmjene i dopune usvojene su 2019. godine. U Federaciji BiH (FBiH) Zakon o zaštiti od nasilja u porodici donesen je 2013. godine. BiH ima i treći nivo vlasti ispod državnog nivoa, Brčko distrikt, čiji je Zakon o zaštiti od nasilja u porodici također usvojen 2013. godine.

33 Melissa Johnston and Jacqui True, "Mysogyny and Violent Extremism: Implications for Preventing Violent Extremism," Monash University and UN Women, October 2019.

34 Vidjeti: "Hooligans spark incident at junior tournament, man from Serbia injured," N1, 15. januara 2023, <https://n1info.ba/english/news/hooligans-spark-incident-at-junior-tournament-man-from-serbia-injured/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

35 Vidjeti: Mustafa Talha Öztürk, "Islamophobic graffiti triggers backlash from Bosnians," Andalou, 5. februara 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/islamophobic-graffiti-trigger-backlash-from-bosnians/2806428> (pristupljeno 12. aprila 2023); i "Bosnians slam vandals' attack on mosque in northeast," Daily Sabah, 14. januara 2023, <https://www.dailysabah.com/world/europe/bosnians-slam-vandals-attack-on-a-mosque-in-northeast> (pristupljeno 12. aprila 2023).

Muškarce religija također može povući ka krajnjoj desnici. Historijski gledano, uticajni nacionalisti na Balkanu nikada nisu zazirali od religije. Upravo suprotno, jer religija nije samo popunjavala ideološke praznine u regionalnom etnonacionalističkom okviru, već je instrumentalizirana za produblivanje etničkih podjela. Srpska pravoslavna crkva naročito se koristila svojom velikom moći na način koji je bio ključan za srpski etnonacionalizam, preuzimajući ulogu aktera koji gradi naciju, oblikuje identitet i utiče na društvo i kulturu.³⁶ U tom smislu Crkvi nisu bile strane istaknute ličnosti iznutra koje su širile ideje o etno-rasnoj čistoći i protivile se miješanju s „drugima“ kako bi se izbjeglo „degradiranje“ Srba kao rase. To je također pokrenulo opredijeljenost Crkve da ujedini Srbe širom Balkana.³⁷ Kako navode Ognjenović i Jozelić, ovakva politizacija religije može se posmatrati kao sistematsko brisanje razlike između etničke pripadnosti i vjere. Svaka religija se predstavlja kao jedina legitimna moralna institucija za određenu etničku ili nacionalnu grupu, a time i kao jedini sudija moralnosti postupaka pojedinaca unutar te grupe. Nadalje, te etnoreligijske ideologije reguliraju uloge žena, poimajući ih i kao egzistencijalne, od žena se ne očekuje samo da rađaju sljedeću generaciju, već i da je indoktriniraju.³⁸ Zaista, istraživanje o ženama koje su pratile strane borbe u Siriju i Irak, a koje su se u međuvremenu vratile kući, pokazuje da žene imaju značajnu ulogu u prenošenju ideologije na svoju djecu.³⁹

Ipak, za neke muškarce privlačnost krajnje desničarskih narativa i mizoginog jezika nema mnogo veze sa ideologijom. Istraživanje koje su proveli Perliger, Stevens i Leidig daje uvid u različite oblike *online* mizoginije i identificira niz *online* zajednica i grupa koje legitimiziraju nasilje nad ženama. Te grupe formiraju se oko raznih interesa i ideologija, od zajedničkog identiteta incela (nedobrovoljni celibat), preko muških prava, do gejminga. Toksične ideje koje promoviraju njihovi članovi protežu se od dubokog prezira prema ženama i duboke frustracije zbog nesposobnosti da uspostave intimne odnose sa ženama. Tvrdi da se muškarci suočavaju s diskriminacijom te da su eksplicitno potlačeni i marginalizirani zbog oslobodilačkih pokreta u društvima koja su sada oblikovana interesima feminizma i ženske perspektive.⁴⁰ Neki muškarci u grupama koje su proučavali Perliger, Stevens i Leidig identificiraju se kao *pick-up* artisti i tu „vještinu“ posmatraju kroz nedvosmislenu rodnu prizmu. Oni tome podučavaju druge muškarce s ciljem povećanja svoje popularnosti među ženama i izgleda za seksualne odnose, te promoviraju ideju da je uredi ili čak da je poželjno manipulirati ženama da pristanu na seks na načine koji su uvredljivi i ponižavajući. Ova vrsta mizoginije također je bila karakteristika Gamergatea, umreženog uznemiravanja žena u *online* prostorima koje su vršili pripadnici *gamer/geek* zajednice 2014. godine.⁴¹

Važno je razumjeti da su emocionalni okidači, tako često povezani sa ženama, presudni za uključenost mnogih muškaraca u krajnje desničarske pokrete. Percipirani ili stvarni gubitak moći ili kontrole, kao što je, naprimjer, u pregovorima o skrbništvu nakon razvoda, može muškarce učiniti podložnijim retorici krajnje desnice koja antirodne koncepte pakuje u obećanje o vraćanju izgubljene muškosti.⁴²

36 Kenneth Morrison i Vesko Garčević, „Pravoslavna crkva, Crna Gora i 'srpski svet'“, Atlantska inicijativa, 2023.

37 Gorana Ognjenović, „Quo Vadis Vlachs? Project Čarnojević into the Twenty-First Century“ u *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, uredile Gorana Ognjenović i Jasna Jozelić (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

38 Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, „Introduction: the Power of Symbolism“ u *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, uredile Gorana Ognjenović i Jasna Jozelić (New York, Palgrave Macmillan, 2014).

39 Vidjeti, naprimjer: Anita Perešin, „The Role of Women in Post-IS Jihadist Transformation and in Countering Extremism,“ u *Militant Jihadism: Today and Tomorrow*, uredili Serafettin Pektas i Johan Leman (Leuven University Press, 2019).

40 Arie Perliger, Catherine Stevens, and Eviane Leidig, „Mapping the Ideological Landscape of Extreme Misogyny,“ ICCT Research Paper, January 2023, The International Centre for Counter-Terrorism.

41 *Ibid.*

42 Catherine Lutz, „Engendered Emotion: Gender, power, and the rhetoric of emotion control in American discourse“ u *Emotions: A Social Science Reader*, uredili Monica Greco i Paul Stenner (London: Routledge, 2009).

Na taj način se antirodne ideologije mogu koristiti za poticanje osjećaja pripadnosti i identiteta kod muškaraca koji se bore s negativnim emocijama poput ljutnje i neadekvatnosti. Kako bi to kompenzirali, neki muškarci s krajnje desnice aktualiziraju svoju konzervativnu ideologiju uglavnom kroz napore i težnje da budu zaštitnici svoje unutrašnje grupe. U tom kontekstu, iz krajnje desničarskih organizacija u regiji Zapadnog Balkana došla je uvjerljiva priča da su imigranti seksualni predatori koji žele naštetiti „našim“ ženama, te da su članovi tih organizacija – protiveći se imigraciji i zagovarajući preventivno nasilje nad imigrantima – pobornici prava žena.⁴³

Kako bi se razvile djelotvorne strategije za suzbijanje i sprečavanje krajnje desnog ekstremizma, mora se prepoznati značaj emocionalnog okidača za privlačenje mnogih muškaraca u krajnje desničarska okruženja. Nadalje, važno je razumjeti kako se konkretno antirodne ideologije koriste da bi se igralo na emocionalnu ranjivost muškaraca, često im se daje glas ili nude obrazloženja za njihove najodvratnije i najgnusnije misli. Sadržaj korisnika društvenih medija koji su analizirale istraživačice i istraživač (počevši od oktobra 2022) predstavlja uzorak one vrste mizoginije koja se obično izražava u tim grupama. U jednom relativno blažem primjeru, komentar na fotografiju u *Dnevnom avazu* koja je pratila tekst o muškarcu koji pravi pitu glasi: „Živimo u zemlji u kojoj truhle papanke zavijaju iza mikrofona, bradonje u haljinama motaju pite, za žene u pantalonama naručuju preko Glove.“

4.1. Antirodni i antifeministički pokreti

U Srbiji je novinar Vladislav Đorđević među vodećim ličnostima antirodnog pokreta, a naročito je doprinio razvoju antifeminističke misli u regiji. Osnivač je konzervativnog *online* magazina *Geopolitika* i opsežno je pisao o temama povezanim s rodom, feminizmom i pravima LGBTQ+ zajednice, te je zauzeo kritički stav o promociji progresivnih vrijednosti u Srbiji. Njegovo antifeminističko pisanje vrlo je popularno u srbijanskim krajnje desnim krugovima, a uključuje i njegove knjige *Feminizacija Srbije*, *Mit o patrijarhatu*, *Borba za veru* i *Hrišćanski odgovor na feminističku teologiju*. Đorđević objavljuje i videa na YouTubeu u kojima raspravlja o feminizmu, nasilju u porodici, ženama u politici i drugim srodnim temama, predstavljajući dezinformacije kao činjenice, umotane u drski mizogini jezik. Tvrdi, naprimjer, da su „koncept“ porodičnog nasilja razvile „lezbejke da unište muškarce“ i da su zakoni o porodičnom nasilju usmjereni isključivo protiv muškaraca, da su feministice te koje mrze muškarce jer im zavide i, zanimljivo, da je srpska vlada radikalna feministička vlada. Tvrdi i da se feministice žele vratiti u vrijeme inkvizicije, a za feminizam (ili „feminacizam“) kaže da je gori od staljinizma, fašizma i stvarnog nacizma. Po njegovom mišljenju svaki pravi patriota ima cilj okončati feminističke projekte, koje neizbježno finansiraju „strani kolonizatori kako bi podrivali srpski narod“.⁴⁴

Naime, u januaru 2023. godine Đorđević je pozvan na promociju svoje nove knjige *Feminizam i teologija: puzajuća jeres feminističke teologije* u Arhivu Vojvodine – koji je također domaćin projekta European Women Memory – REWOMEN, kojim se obilježava 20. godišnjica Povelje EU o temeljnim ljudskim pravima i izlaže međunarodna dokumentarna izložba posvećena historiji Pokreta za oslobođenje žena u Evropi. Zbog žestokih kritika događaj je otkazan, a Đorđević je umjesto njega govorio na okruglom stolu.⁴⁵ Ipak, njegove ideje su se jasno probile u *mainstream* u regiji, pa i u BiH. Njegovo pisanje pojednostavljuje feminizam do banalnosti, svodeći ga samo na žene koje mrze muškarce i nastoje uništiti „normalan“ život kakav poznajemo, a istraživač i istraživačice su takve ideje čuli i od muškaraca i od žena u intervjuima. Stav da je feminizam problematičan čuje se kako u javnim prostorima tako i u različitim stručnim zajednicama

43 Nejra Veljan, „Ekstremno polaganje prava: Kako krajnja desnica koristi mizoginiju i antifeminizam za regrutovanje novih pristalica?“

44 Naprimjer, pogledati video „Skandal: Feministkinje otimaju decu po Srbiji“, dostupan na YouTubeu: <https://www.youtube.com/watch?v=ml43YE3a3al>

45 Vidjeti: „Nakon pisanja 021 otkazana sporna promocija knjige u Arhivu Vojvodine, umesto nje – okrugli sto“, Portal 21, 16. januara 2023, <https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/328913/Nakon-pisanja-021-otkazana-sporna-promocija-knjige-u-Arhivu-Vojvodine-umesto-nje-okrugli-sto.html> (pristupljeno 12. aprila 2023).

onih koji su odgovorni za provođenje zakona, za obrazovanje ili pružanje socijalne podrške. Većinom su rasprave o postignućima feminističkih aktivistica rezervirane za civilno društvo i određene krugove akademske zajednice. U tim prostorima feminizam se shvata kao skup teorija koje nastoje objasniti i kritizirati društvene, ekonomske i političke sisteme koji perpetuiraju rodnu nejednakost i diskriminaciju žena, ali je ključno da ovakvo poimanje feminizma ne ostane zatvoreno unutar tih prostora.

Isječak prikazan u tekstualnom okviru 1 (ispod) primjer je sadržaja koji generiraju antifeministički ideolozi u regiji, koji se slažu sa Đorđevićem. Ovaj sadržaj, iz članka pod naslovom „Feminizam kao pokret ružnih žena“, potaknuo je hrvatsko Vijeće za elektroničke medije (VEM) da udruženje „Sloboda“, koje je objavilo članak na svojim stranicama, prekršajno kazni novčanom kaznom od 100.000 kuna zbog poticanja na mizoginiju i nasilje nad ženama.⁴⁶ VEM je odgovorio na pritužbu državne pravobraniteljice za ravnopravnost spolova koja je tražila da se utvrdi da li portal Sloboda.hr zadovoljava kriterije za status elektronske publikacije, ali je predmet povučen kada je grupa prestala postojati krajem oktobra 2018. godine i kada je izbrisana iz Registra udruga. Ipak, web-stranica još uvijek postoji, a članak je još uvijek dostupan, a što je još gore, isti taj članak pojavljuje se i na drugoj stranici (Poskok.info).⁴⁷

Tekstualni okvir 1. Isječak iz članka „Feminizam kao pokret ružnih žena“

Svaki put kad pročitate neki članak koji sadrži termine poput *ženska prava*, *patrijarhat*, *pay gap*, *glass ceiling*, *rape culture* i sl. kopirajte ime autorice u google image search i prepustite se valovima užasa i gađenja. Nekad se radi o istinski nakaznim kreaturama, nekad samo o nemirnim očima koji odaju konstantnu paniku i bijeg od pomirenja s vlastitom biološkom ulogom na ovom svijetu, a nešto češće o pit bull čeljustima koje signaliziraju višak testosterona. U 9 od 10 slučajeva svjedočit ćete nekom obliku teške ružnoće, pretilosti ili hormonalnog disbalansa.

Zašto su feministice ružne je jednostavno, a ipak kompleksno pitanje. Prvenstveno, nisu *feministice ružne žene*, nego su *ružne žene feministice*. Feminizam je bol ljubomore i zavisti koja se racionalizira kroz proturječne i nedorečene idiotarije i preko medija razglašava kao jednostavna istina. Ono što je jasno vidljivo u feminističkom i lezbijskom modnom i estetskom izričaju jest da se ružnoća nipošto ne treba skrivati i maskirati. Postoji brdo žena koje na slikama ne izgledaju previše privlačno, ali koje vedrim duhom, smiješkom, kratkom suknjom, koketnošću ili dobrotom mogu pobuditi i puno više od simpatije. Ovdje je cilj suprotno – postati Meduza – potencirati ružnoću toliko da pobuđuje najdublji užas kod svakog muškarca zdravih očiju, da mu testisi usahnu od masnih šlafova i kratke kose koja dodatno naglašava facijalnu asimetriju, i da mu se cijelo tijelo, osim jednog dijela, skame-ni od otrovnih zmija koje obitavaju u njenoj glavi.

⁴⁶ Vidjeti: <https://www.sloboda.hr/feminizam-kao-pokret-ruznih-zena/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

⁴⁷ Vidjeti: <https://poskok.info/feminizam-kao-pokret-ruznih-zena/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

5. Nasilni ekstremizam usmjeren protiv LGBTQ+ zajednice

Nešto što je zajedničko većini ekstremista, bez obzira na njihovu ideološku, političku ili vjersku orijentaciju, jest animozitet prema LGBTQ+ zajednici. Povorke ponosa koje se održavaju u velikim gradovima na Balkanu često probude ekstremističke grupe protiv LGBTQ+ osoba, kao što se desilo u septembru 2022. godine u Beogradu, kada je Pride obilježilo nasilje krajnje desnice protiv policije i novinara. To nije ništa novo u Beogradu koji bilježi historiju nasilja na Prideu. Naime, na prvom beogradskom Prideu 2001. godine krajnje desničarski ekstremisti bacali su zapaljene baklje i kamenje na policiju te su uspjeli nakratko zapaliti prostorije vladajuće Demokratske stranke, tako da je drugi Pride održan tek 2010. godine, kada je krajnja desnica ponovo potaknula nasilne sukobe koji su evoluirali u „anti-gay pobunu“.⁴⁸ Nije iznenađujuće da je Srpska pravoslavna crkva oštro kritizirala događaj, nazivajući Pride sramotom i prijetnjom tradicionalnim porodičnim vrijednostima.

Prvi Montenegro Pride 2014. godine također je obilježilo nasilje, uglavnom fudbalskih navijača, ali se od tada održava bez incidenata, ali Crkva i dalje izražava snažno protivljenje održavanju Pridea. Naprimjer, 2022. godine Crkva je organizirala veliko protivljenje Prideu, što je uključivalo i poticanje pristalica da se okupe u glavnom gradu Podgorici i mole za očuvanje svetosti braka i porodice. A 2016. godine uticajni pravoslavni svećenik Jovan Plamenac održao je javni govor koji je bio otvoreno pun mržnje prema pripadnicima LGBTQ+ zajednice, a zatim je nastavio s tom temom u intervjuu koji je dao crnogorskom dnevnom listu *Pobjeda*, zbog čega je udruženje „Queer Montenegro“ podnijelo žalbu ombudsmanu. Ombudsman je zaključio da izjave Plamenca zaista predstavljaju govor mržnje, te ga je pozvao da se u roku od 15 dana javno izvini LGBTQ+ zajednici i suzdrži od bilo kakvog daljnijeg govora mržnje, ističući da se vjerska uvjerenja ne mogu koristiti kao opravdanje za govor mržnje te da govor mržnje ne može biti dijelom bilo koje vjerske doktrine.⁴⁹

Povorke ponosa u BiH su se tek nedavno počele održavati i naišle su na slično protivljenje iako nisu bile obilježene nasiljem koje smo vidjeli u susjednim državama. Međutim, godine napretka u oblasti ljudskih prava i na polju rodne ravnopravnosti nisu udaljile bh. društvo od općeg konzervativizma u pogledu LGBTQ+ prava, tako da je prva Povorka ponosa u Sarajevu, održana u septembru 2019. godine, privukla veliku pažnju međunarodne zajednice i bila je popraćena velikom sigurnosnom operacijom. To je značilo da je bilo više policije i učesnika i učesnica povorke nego ekstremističkih demonstancija, te je, usprkos *online* govoru mržnje koji je prethodio događaju i kontraskupovima na sam dan događaja, prva Povorka ponosa prošla bez problema. Nakon dvogodišnje pauze zbog pandemije COVID-19, Povorka ponosa održana je u Sarajevu 2021. i 2022. godine. Iako ni tu nije bilo nasilja, glasovi onih koji se protive događaju itekako su se čuli – bilo kroz homofobne grafite naškrabane po centru grada ili od demonstancija okupljenih na kontraskupovima. Kontraskupove pod nazivom „Vratite nam duhu“ je 2021. i 2022. godine organizirao bivši selefijski propovjednik koji je sada predsjednik opskurne političke stranke Vjera, narod, država.

Kontrademonstranti su tvrdili da LGBTQ+ osobe podrivaju porodične vrijednosti i okreću ljude protiv Boga, a njihov cilj su, nažalost, podržale političke ličnosti poput ministra Adnana Delića, koji je svoje

48 Vidjeti: „Scores arrested in Belgrade after anti-gay riot,” BBC News, 10. oktobra 2010. Vidjeti i: EuroPride 2022, „History of Prides in Serbia,” <https://europride2022.com/history> (pristupljeno 12. aprila 2023).

49 LGBTI Equal Rights Association for Western Balkans and Turkey, „Montenegrin Ombudsman Decides on Hate Speech from Orthodox Priest,” 22. maja 2016, <https://www.lgbti-era.org/news/montenegrin-ombudsman-decides-hate-speech-orthodox-priest> (pristupljeno 12. aprila 2023).

negativno mišljenje o Povorki iznio na službenoj Facebook stranici Ministarstva privrede Kantona Sarajeva.⁵⁰ Zbog ovakve retorike javnih organa LGBTQ+ osobe u BiH se osjećaju manje vidljive i više izolirane iako se već suočavaju s rasprostranjenim neprihvatanjem i potencijalnim nasiljem kako u javnoj tako i privatnoj sferi. U strahu od nerazumijevanja, odbijanja ili nečeg goreg, većina njih odlučila da ne otkrije svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet čak ni članovima porodice, čime su prisiljeni da dijelove svog života skrivaju od ljudi koje vole.

Drugim riječima, bh. društvo sprečava LGBTQ+ osobe da otvoreno žive ono što one istinski jesu. Iako su dosadašnje povorke bile bez incidenata otvorenog nasilja, to nije uvijek bio slučaj na događajima koje je organizirala LGBTQ+ zajednica. Tako su 2014. godine dvije osobe zadobile povrede glave kada je nekoliko maskiranih napadača upalo u sarajevsko kino Kriterion tokom Međunarodnog festivala queer filma Merlinka.⁵¹ Nije jasno zašto je izostala stalna policijska zaštita na tom događaju, ali je Ustavni sud utvrdio da su nadležne institucije propustile osigurati posjetitelje i posjetiteljice festivala, čime je povrijeđeno pravo LGBTQ+ osoba na slobodu okupljanja i zabranu mučenja i ponižavajućeg postupanja. Prošle su godine prije nego što je podnesena krivična prijava protiv bilo koga za ovaj napad, ali su u maju 2017. godine identificirana i optužena dva napadača, od kojih je jedan preminuo tokom postupka, a drugi je na kraju priznao krivicu. Međutim, u postupku protiv ovog drugog napadača iskazi svjedoka da su pretrpjeli fizičke povrede i vrijeđanja po osnovu svoje seksualne orijentacije nisu uvjerali sud da su oštećene strane zaista bile napadnute iz tog razloga, te sud nije utvrdio postojanje otežavajućih okolnosti, odnosno nije utvrdio da je napad izvršen s ciljem zastrašivanja i ozljeđivanja određene grupe osoba zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.⁵²

Nedavno su zabilježene prijetnje nasiljem upućene LGBTQ+ zajednici nakon što su aktivistice i aktivisti Sarajevskog otvorenog centra, feminističke organizacije koja se bori za prava LGBTQ+ osoba, najavili da će organizirati iftar za vrijeme ramazana. Prijetnje su uključivale komentare da se „svašta može desiti“ ako se događaj bude odvijao prema planu. Zaista, ekstremisti u Banjoj Luci jasno su pokazali da se „svašta može desiti“ kada su navijači napali grupu aktivista i aktivistica na sastanku organizacionog odbora Povorke ponosa u martu ove godine, zbog čega su zvaničnici otkazali dva događaja povezana s Povorkom koja su se trebala održati u gradu.⁵³ Ovakav animozitet prema LGBTQ+ pravima prevladava i u bh. političkim prostorima, a kada se političari koriste ekstremističkom retorikom prirodno je da to ohrabruje grupe koje zastupaju ekstremističke stavove. Obećavajuće je što je Samra Ćosović Hajdaravić, političarka iz Sarajeva, procesuirana zbog govora mržnje iznesenog 2019. godine protiv Povorke ponosa na svojoj Facebook stranici. Napisala je o LGBTQ+ zajednici sljedeće: „Želim da se ovakvi ljudi izoluju i sklone što dalje od naše djece i društva. Neka idu negdje drugo i prave sebi grad, državu, zakone.... Ali ovdje NE!“ U aprilu 2022. godine, Općinski sud u Sarajevu donio je prvostepenu presudu kojom je proglašena krivom i koja je pozdravljena kao „velika pravna pobjeda“ jer je „prva (presuda) bh. suda koja štiti LGBTQ+ osobe od govora mržnje“.⁵⁴

50 Vidjeti: "Third Sarajevo LGBTI pride march kicks off," N1, 25. juna 2022, <https://n1info.hr/english/news/third-sarajevo-lgbti-pride-march-kicks-off/> (pristupljeno 12. aprila 2023)

51 Festival Merlinka nazvan je po transrodnoj srbijanskoj glumici koja je otvoreno govorila o tome da je transrodna i koja je brutalno ubijena u martu 2003. godine u predgrađu Beograda. Predmet do danas nije riješen, a za ovaj stravičan zločin niko nije odgovarao. Vidjeti: "Merlinka Puts LGBT Life in Spotlight," Balkan Insight, 16. decembra 2013, <https://balkaninsight.com/2013/12/16/merlinka-puts-lgbt-life-in-spotlight/> (pristupljeno 12. aprila 2023)

52 Selefijski demonstranti su 2019. godine u Tuzli također pokušali spriječiti festival Merlinka u organizaciji Tuzlanskog otvorenog centra, ali ih je policija zaustavila. Sarajevski otvoreni centar, 13. maja 2019. Donesena presuda protiv napadača na queer festival Merlinka. Pristupljeno 7. aprila 2023. <https://soc.ba/donesena-presuda-protiv-napadaca-na-queer-festival-merlinka/>

53 Vidjeti: "The Police in Banja Luka forbade the holding of the LGBT Pride Event," Sarajevo Times, 18. marta 2023, <https://sarajevotimes.com/the-police-in-banja-luka-forbade-the-holding-of-the-lgbt-pride-event/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

54 Vidjeti: Ana Curic, "Bosnian politician who wanted to LGBTIQ people 'isolated' loses landmark case," Open Democracy, 29. aprila 2022, <https://www.opendemocracy.net/en/5050/bosnia-herzegovina-discrimination-lgbtiq-samra-cosovic-hajdarevic/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

Tek ćemo vidjeti da li će čelnici bosanskih Srba Milorad Dodik i Draško Stanivuković biti procesuirani zbog javnih izjava mržnje protiv LGBTQ+ osoba u proteklim mjesecima, za koje aktivisti i aktivistice u Banjoj Luci smatraju da su potakle nasilni napad na njih.⁵⁵ Dodik je obećao donošenje zakona kojim bi se „zabranio LGBT sadržaj u školskim udžbenicima, a LGBT aktivistima ulazak u škole, pozivajući se na odgovornost zaštite ‘tradicionalnih porodičnih vrijednosti’ bosanskih Srba“.⁵⁶ A Stanivuković je sugerirao da mora „zaštititi narod i Republiku Srpsku“ od LGBTQ+ pojedinaca, koje on očito smatra nepoželjnim u Banjoj Luci. Također je naglasio da će grad „ostati bedem tradicionalno patrijarhalnih porodičnih vrijednosti“.⁵⁷ Sankcioniranjem ovakvog govora poslala bi se snažna i moćna poruka podrške vladavini prava i ljudskim pravima, te bi se ponovilo da je neprihvatljivo poticati na nasilje protiv LGBTQ+ osoba.

---

55 Vidjeti: Azem Kurtic, “Bosnian Pride Activists Blame Top Politicians for Violent Attack,” *Balkan Insight*, 20. marta 2023, <https://balkaninsight.com/2023/03/20/bosnian-pride-activists-blame-top-politicians-for-violent-attack/> (pristupljeno 12. aprila 2023).

56 Azem Kurtic, “With Anti-LGBT Law, Bosnia’s Dodik Borrows from Orban’s Playbook,” *Balkan Insight*, 5. aprila 2023, <https://balkaninsight.com/2023/04/05/with-anti-lgbt-law-bosnias-dodik-borrows-from-orbans-playbook/> (pristupljeno 12. aprila 2023)

57 Kurtic, “Bosnian Pride Activists Blame Top Politicians for Violent Attack.”

6. Zašto neke žene privlači ekstremizam

Dok u ekstremističkim organizacijama i dalje dominira muško članstvo, krajnja desnica uključuje sve više žena. Treba napomenuti i da su istraživač i istraživačice pronašli osobe u *online* prostoru koje podržavaju i nacionalizam i feminizam, naprimjer Facebook stranica „Nacionalfeministi Srbije“, koju, kako se čini, vode žene. Mimovi i sadržaji koje administratorke stranice objavljuju otvoreno su nacionalistički i u skladu s krajnje desničarskom retorikom. U odgovoru na komentare na stranici da se takva grupa ne bi trebala koristiti terminom „feminizam“ tvrde da postoje mnogi oblici feminizma, ali njihovi postovi sugeriraju da su uključene u zabrinjavajuću praksu pokušaja da zloupotrijebe feminističke ideje za podršku narativima krajnje desnice. Žene imaju sve značajniju ulogu u krajnje desničarskom medijskom univerzumu jer pomažu u jačanju propagande širokog spektra krajnje desničarskih ideologija prema vrlo brojnim publikama.⁵⁸ Neke od tih žena radikalizirao je isti antifeministički, patrijarhalni diskurs koji mnoge muškarce privlači krajnjoj desnici.

U BiH, gdje su provedena značajna istraživanja o selefijskom ekstremizmu – koji je došao u fokus prije više od deset godina u kontekstu pojačane zabrinutosti zbog mogućnosti terorističkih napada na zapadnom tlu – rezultati istraživanja sa ženama pokazuju da je dinamika ekstremizma složena te da nije neuobičajeno da žene koje su se radikalizirale kasnije ublaže svoje stavove. To je jasno pokazano u studijama koje su ispitivale žene koje su se vratile iz Sirije i Iraka nakon što su tamo otišle da bi se pridružile „Islamskoj državi“. Naprimjer, mnoge od tih žena su osobe u nezvaničnim kongregacijama poznatim kao paradžemati, koji su promovirali hiperkonzervativni oblik islama, uvjerile da otputuju u te ratne zone.⁵⁹ Za razliku od mnogih naprednijih zapadnih država, BiH je uspješno vratila nekoliko grupa bh. državljana iz izbjegličkih kampova u zoni sukoba, a rođena priroda pojave stranih boraca ispitivana je u studijama koje su uključivale neke povratnice. Između ostalog, ovo istraživanje otkrilo je da žene možda racionaliziraju odgajanje svoje djece u štetnim i nasilnim okruženjima, ali su često njihova vlastita iskustva trauma i ličnih gubitaka ono što ih je privuklo nečemu što su one doživljavale kao jednostavan život zasnovan na pravilima šerijatskog prava, kako su im obećale uticajne selefije.⁶⁰ Ispostavilo se da se radi o izrazito pogrešnoj percepciji, ali utemeljenoj na ideji da će obnašanjem svoje prave uloge žena uživati zaštitu muškarca i biti nagrađena određenim stepenom lakoće u životu, što je narativ koji generalno promoviraju krajnje desni ekstremisti.

Često se zanemaruje činjenica da su žene kroz historiju imale važne uloge u krajnje desničarskim pokretima, ali njihovo vlasništvo nad jednom vitalnom funkcijom – sposobnost za nastavak grupe u budućnosti – uvijek im je pripisivalo vrijednost na krajnjoj desnici, te je to poslužilo kao ulazna tačka za druge aktivnosti. Posljednjih godina, posebno nakon COVID-19 zabrana i karantena, zbog čega su žene mnogo više vremena provodile na internetu i u izolaciji, došlo je do porasta uključivanja žena u krajnje desničarske grupe, posebno one koje se formiraju oko ekstremističkih teorija zavjere poput QAnona⁶¹. Među ženama koje odbacuju feminizam i koje privlači ideja tradicionalnijih rodnih uloga pojavili su se i pokreti Tradwife (neologizam u engleskom jeziku koji znači tradicionalna supruga ili tradicionalna domaćica) koji zagovaraju povećanje nataliteta za bijele žene (kako bi se suprotstavili „velikoj zamjeni“) i potiču podređenost žena muževima. Iako to nije pravilo za sve *tradwife* pripadnice, neke popularne influencerice sebe eksplisitno povezuju s idealima krajnje desnice i koriste svoje platforme za širenje propagande o nadmoći bijele

58 Julia Ebner and Jacob Davey, „How Women Advance the Internationalization of the Far-Right,” 2019.

59 Vidjeti: Vlado Azinović i Muhamed Jusić, *Novi zov rata u Siriji i bosanskohercegovački kontingent stranih boraca* (Sarajevo: Atlantska inicijativa, 2016).

60 Halilović, Zuković, and Veljan, *Mapping online extremism in Bosnia and Herzegovina*.

61 QAnon je teorija zavjere popularna među američkim ekstremnim desničarima koji vjeruju da uticajne elite koje obožavaju Sotonu i iskorištavaju djecu za pedofiliju pokušavaju kontrolirati politiku i medije.

rase. Pokret se snažno oslanja na društvene medije, gdje *tradwife* influenserice obično objavljuju postove o svom porodičnom životu, kuhanju, modi i ugađanju svojim muževima, dok istovremeno zagovaraju anti-feministička stajališta poput slavljenja ideje da žene ne bi trebale biti na tržištu rada, već bi svoju energiju trebale ulagati u sretne porodice i muža.⁶²

Treba naglasiti da mnoge žene koje prihvaćaju tradicionalne uloge ne podržavaju ekstremizam. Ipak, žene koje se osjećaju donekle isključenim u kontekstu modernog feminizma mogu biti posebno podložne priklanjanju grupama koje promoviraju ovakva tradicionalna stajališta usklađena s ekstremističkom retorikom. Istražujući zašto su žene oduvijek bile važan dio američkih pokreta mržnje, Darby je otkrila da su njene ispitanice bile privučene ekstremno desničarskoj ideologiji i retorici bjelačke nadmoći iz raznih razloga, pri čemu su neke pronašle osjećaj pripadnosti, neke slijedile svoju vjeru, a neke je privukla moć.⁶³ Može se desiti da se nastoji pretjerano pojednostaviti motivacija žena koje se pridružuju pokretima krajnje desnice, kao i da se pretpostavlja da su one motivirane drugačijim faktorima nego muškarci, ali je jasno da su razlozi zbog kojih žene privlači ekstremizam različiti i da je njihova sposobnost da u potpunosti prihvate ekstremizam stvarna.

To je nešto što je Rusija odavno prepoznala i uzela u obzir u osmišljavanju svojih ustrajnih i zlonamjernih operacija uticaja u BiH. Rusija gleda na etnonacionalni i zamrznuti sukob kao na geopolitičko oružje preko kojeg može imati najveću kontrolu ako izazove unutrašnje nemire i politička previranja, posebno u multietničkim državama, i razumije važnu ulogu koju žene u medijima mogu imati time što služe kao izvor informacija u svojim zajednicama. Trenutna strategija Moskve za poticanje nacionalizma bosanskih Srba i bosanskih Hrvata u BiH ima cilj potkopati demokratski napredak zemlje i legitimitet bosanske države, te spriječiti njeno uključivanje u euroatlantske integracije, pri čemu se neke žene sve više ističu u ovom nastojanju. Te žene se često koriste za pružanje mekog uvoda u ekstremnije ideološke narative, olakšavajući takozvani *redpillling* proces (od *red pill* u značenju crvena pilula, a u kontekstu „osvještavanja“) prema osobama ranjivim na radikalizaciju. Među njima su i uticajne javne osobe poput Ljubinke Milinčić, urednice srbijanskog ogranka ruskog *Sputnika*, i njene kćerke Jelene Milinčić, urednice *Russia Today Balkan*.

Prilično nagli porast broja žena koje otvoreno podržavaju krajnje desničarske ideologije zabrinjavajući je trend koji je inspirirao veći broj istraživanja o ženama koje promoviraju te ideologije. Studije pokazuju da neke žene mogu prilično lako privući narativi koji definiraju unutrašnju i vanjsku grupu i podržavaju ksenofobiju i rasizam ili odbacuju određena vjerska stajališta. Zapravo, istraživanje iz 2016. godine u Njemačkoj pokazalo je da su žene donekle sklonije od muškaraca da se priklanjaju „novim desničarskim stavovima“ i da su imale mnogo veće predispozicije za favoriziranje prava domaćih Evropljana.⁶⁴ Naklonost i učesće žena u krajnje desničarskim pokretima u BiH i regiji, slično kao i u drugim kontekstima, utemeljeno je na postojanosti patrijarhalnih struktura, negativnim društvenim konstrukcijama feminizma i rodne ravnopravnosti te sve više *mainstream* ideji da moderni progresivizam i feminizam predstavljaju prijetnju određenim načinima života i vrijednostima koje podržavaju ženstvenost, majčinstvo i porodicu. Mnoge žene koje se pridružuju ekstremno desničarskim grupama osjećaju se osnaženim time jer stiču priznanje i status kroz ulogu koju u njima igraju. To može zadovoljiti ženinu potragu za značajem, a u kombinaciji s uvjerenjem da su njena vjera, identitet ili sredstva za život ugroženi može postati recept za mobiliziranje njenog daljnjeg učesća u ekstremističkom pokretu.

Spahić-Šiljak se osvrnula na bh. muslimanke koje su se okupljale u ženske organizacije po osnovu vjerske i etničke pripadnosti nakon rata od 1992. do 1995. godine. Žene koje su prigrlile vjeru i prihvatile vjerska učenja, pravila i obaveze vjerske institucije i dalje se nisu tretirale kao ravnopravne muškarcima,

62 Mariel Cooksey, "Why Are Gen Z Girls Attracted to the Tradwife Lifestyle?" *The Public Eye* (Spring/Summer 2021): 10-14.

63 Seyward Darby, *Sisters in Hate* (New York: Hachette Book Group, 2020).

64 Vidjeti: Elisa Gutsche, ur., *Triumph of the Women? The Female Face of the Populist Far Right in Europe* (Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, 2018), 31.

pa su organizirale razne grupe za jačanje etnonacionalnih ideala, čime su se udaljile od feminizma. Te grupe su tvrdile da rade na unapređenju položaja žena u svojim društvenim i etničkim prostorima, ali su zapravo pooštrile ograničenja osnaživanju žena uključivanjem u nacionalistički diskurs, u kojem se „žene obično prikazuju (...) kao biološke reproduktorke pripadnika etničkih kolektiviteta, reproduktorke granica etničkih/nacionalnih grupa, učesnice u ideološkoj reprodukciji kolektiva, prenositeljice kulture, označiteljice etničkih/nacionalnih grupa, te kao učesnice u nacionalnim, ekonomskim, političkim i vojnim borbama”.⁶⁵

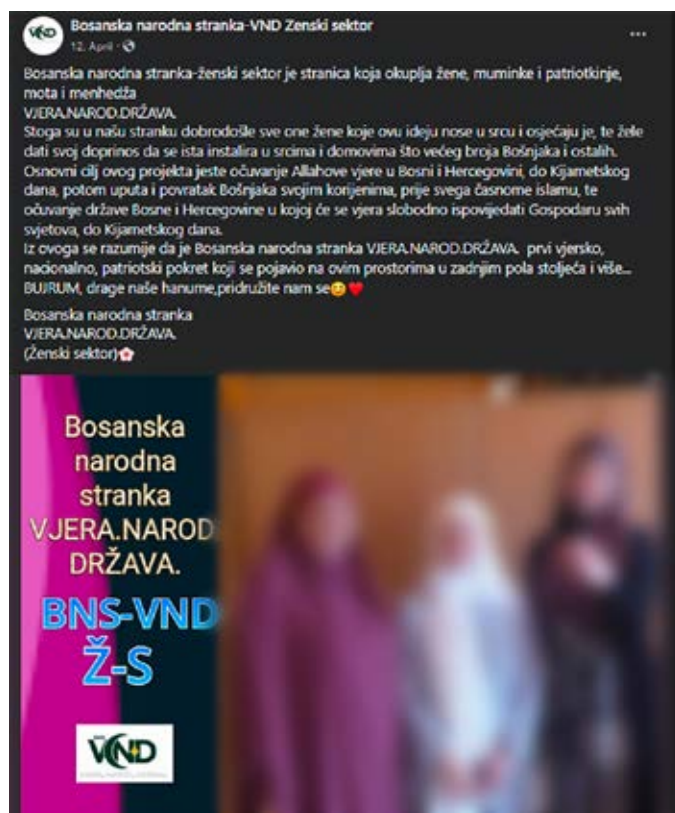
Dekonstrukcija ovog diskursa u velikoj mjeri je zadatak feminističkih aktivistica u regiji, te su osobe koje su provodile istraživanje stoga imale koristi od uvida stečenih na Regionalnom sastanku aktivistica pokreta u regiji Zapadnog Balkana, održanom 8. novembra 2022. godine u Sarajevu u organizaciji Fondacije CURE. Aktivistice i liderice iz sedam zemalja regije raspravljale su o ključnim temama u tematskim radnim grupama kako bi utvrdile koliko su feminističke aktivistice regionalno povezane te koje ih teme spajaju i razdvajaju. Učesnice su se složile da se antirodni i anti-LGBTQ+ narativi sve više šire u svim zemljama Zapadnog Balkana, ponekad u formi reciklirane verzije izrazito štetne retorike iz 1990-ih. Neke aktivistice govorile su i o sve izraženijoj ulozi vjerskih vođa u antirodnom pokretu, posebno ističući vidljivost i moć Srpske pravoslavne crkve, koja je postala neodvojiva od nekih struja srpske populističke i etnonacionalističke politike. Učesnice su također naglasile da je značajna prepreka rodnoj ravnopravnosti, u regionalnim kontekstima, institucionalizacija ekstremne desnice, koja se infiltrirala u sve nivoe institucija i društva. Takav uticaj imamo i u SAD-u, Evropi i šire, a prati ga zatrpavanje medija lažnim informacijama koje direktno utiču na ženska prava. Antifeministički argumenti u medijskom prostoru često su redukcionistički, populistički, i lako ih je prihvatiti, te pronalaze podršku i među muškarcima i među ženama.

Intervjui za ovu studiju pokazali su da su neke žene bile prilično transparentne u pogledu svojih ultranacionalističkih i antifeminističkih pozicija. Naprimjer, dvije žene su branile ratnog zločinca Ratka Mladića tokom intervjuja i izrazile su skepticizam prema ideji rodne ravnopravnosti u politici. Ponavljale su krajnje desničarsku retoriku da bi muž trebao biti glava porodice, da su muškarci izgubili maskulinitet, da LGBTQ+ zajednica na neki način nanosi štetu porodici, te da bi trebalo ponovo uvesti obavezni vojni rok. Također, Zakon o ravnopravnosti spolova i kvote u političkom predstavljanju ne smatraju alatima za osnaživanje žena, već „još jednom omčom oko vrata“ koja omogućava muškarcima da ženama naređuju. Te žene se nalaze u sukobu jer se osjećaju odbačenim u političkim prostorima, ali im se ne sviđa feminističko djelovanje iako je upravo to ženama omogućilo potpunije učešće u tim prostorima. Feminističke grupe su okarakterizirale skoro kao kult i navode da su pristrasne, te da se žene mogu samostalno boriti za svoja prava bez potrebe za feminističkim pokretom.

Implikacija ovih žena da je feministički aktivizam sam po sebi neka vrsta religije značajna je imajući u vidu kompleksne veze između religije, etničkog identiteta i krajnje desnice u regiji. Političke ličnosti u BiH slobodno se pozivaju na „vjeru i porodicu“ uz „narod i zemlju“ u svojim službenim porukama, često u kombinaciji sa slikama koje prikazuju žene. Recimo, osnivači Bosanske narodne stranke pokušali su je registrirati kao „Bosanska narodna stranka – Vjera, narod, država“ i, iako je Općinski sud odbio registraciju pod ovim imenom jer se eksplicitno spominje vjera, stranka ga nastavlja koristiti na društvenim mrežama (vidjeti sliku 3).

65 Zilka Spahić-Šiljak, “Nation, religion and gender” u *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, uredile Gorana Ognjenović i Jasna Jozelić (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

Slika 3. Objava Bosanske narodne stranke na Facebooku

Kao što je ranije spomenuto, neke žene imaju duboko nacionalistička stajališta i simpatiziraju ekstremno desničarske grupe ili im se pridružuju jer tu pronalaze istomišljenice i istomišljenike, a neke se probijaju do tih grupa u potrazi za političkim ili ličnim ostvarenjem, ali u svakom slučaju određeni psihološki faktori su relevantni u ovoj vrsti društvenog procesa. Kao prvo, ljudi imaju tendenciju doživljavati interakcije s ljudima istomišljenicima kao korisne. Hampton, Boyd i Sprecher navode da je razlog tome to što se zbog takvih interakcija osjećamo sigurnijim u vlastite stavove o svijetu.⁶⁶ Pored toga, ljudi stvaraju pretpostavke koje se temelje na istovjetnosti, kao naprimjer da će ljudi koji misle poput njih također dijeliti druge pozitivne karakteristike koje vide u sebi i općenito će imati više zajedničkog s njima, što znači da predstavljaju manji izazov od ljudi koji

su im manje slični. I dok teorije o ličnom razvoju tvrde da će ljudi vjerovatno steći više vrijednog znanja i iskustva provodeći vrijeme s onima koji im nisu slični, ljudi su skloniji vidjeti prilike za lični razvoj u kontekstu pripadnosti grupi.⁶⁷ Važno je da kreatori politika uviđaju stepen u kojem društveni procesi, a ne ideologija sama po sebi, pokreću formiranje grupa koje su u temelju mnogih ekstremističkih pokreta.

66 Adam J. Hampton, Amanda N. Fisher Boyd, and Susan Sprecher, "You're like me and I like you: Mediators of the similarity-liking link assessed before and after a getting-acquainted social interaction," *Journal of Social and Personal Relationships* 36, br. 7 (2019): 2221-2244.

67 *Ibid.*

7. Suprotstavljanje ekstremizmu kroz orodnjenu prizmu

Online grupe koje su posmatrane za ovo istraživanje promoviraju narative odnosno potrebu za kontrolom žena, a muškarce često prikazuju kao opravdano ogorčene “zlom” feminizma ili materijalizma ili kritičke teorije ili „rodne ideologije“ ili Zapada (tj. NATO-a). Ovakvo privilegiranje muškaraca koje je u samom srcu krajnje desničarske retorike odražava sve rašireniji toksični maskulinitet u *mainstream* prostoru. Pa ipak, naponi u postizanju rodne ravnopravnosti i suzbijanje mizoginije često zanemaruju dekonstrukciju toksičnog maskuliniteta, te također propuštaju uzeti u obzir uticaj emocionalnih okidača na muškarce koji usvoje ekstremistička uvjerenja. Emocije bilo koje vrste stereotipno se povezuju sa ženama, ali one su zapravo ključni pokretač za mnoge muškarce koji pronadu put do ekstremizma, a krajnje desničarske grupe spremno nude imaginarnog neprijatelja koji nekim muškarcima daje odušak i metu za nerazriješenu ljutnju i osjećaj neadekvatnosti. Napori na prevenciji koji se bave emocijama, frustracijama i problemima muškaraca nisu na pravi način istraženi i mogu biti potencijalno područje za daljnji rad i razvoj.

(Ponovni) *mainstreaming* seksizma i mizoginije, posebno u *online* prostoru, znači da se žene u izvještajima o praćenju medija često prepoznaju kao mete uznemiravanja i govora mržnje. U brojnim slučajevima u regiji, kada žene odbacuju društvene norme, to se koristi kao izgovor za targetiranje žena na temelju njihovog roda. Također se kreiraju narativi oko slučajeva rodno zasnovanog nasilja koje je pratio veliki publicitet, kako bi se to nasilje opravdalo, što često dovodi do govora mržnje prema žrtvama.⁶⁸ Slaba reakcija političkih i sigurnosnih aktera na slučajeve u kojima se otvoreno promovira mizoginija ili se javno racionalizira nasilje nad ženama ukazuje na neuspjeh demokratskih mehanizama.⁶⁹

Usprkos tome, postoje indicije koje daju nadu da kreatori i kreatorke politika i civilno društvo ovih dana obraćaju više pažnje na krajnje desni ekstremizam, a posebno na to kako krajnje desničarske grupe rod koriste kao oružje. U BiH ključni politički dokumenti poput Strategije Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma za period 2021–2026, koja je izrađena kroz zajedničke konsultacije sa stručnjacima i stručnjakinjama iz cijele zemlje, sada prepoznaju intersekciju roda i ekstremizma. Prethodna strategija, razvijena kada su naponi u borbi protiv pojave stranih boraca bili ključni izazov, u velikoj mjeri oblikovana je tim fokusom i zbog toga je predviđala aktivnosti prvenstveno usmjerene na sprečavanje da terorizam inspiriran ISIL-om stekne uporište u BiH. Prethodna strategija nije adekvatno prepoznala važnost razmatranja rodnih dinamika u prevenciji nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi u ekstremizam. Stoga je jasan pokazatelj napretka to što nova strategija obuhvata prijetnju krajnje desnog ekstremizma i uključuje rodnu analizu, te se više usmjerava na uspostavljanje trajnih odnosa između vladinih i nevladinih institucija, uključujući organizacije za prava žena. Strategija također nudi mogućnost civilnom društvu da se u partnerstvu s medijima bori protiv mizoginih narativa koji podrivaju prava i slobodu žena i LGBTQ+ zajednice.

Programi osmišljeni za borbu protiv nasilja nad ženama ili za unapređivanje rodne ravnopravnosti i političkog učesća žena moraju početi sa *mainstreamingom* aktivnosti i rasprava koje se bave uticajem krajnje desničarske retorike na muškarce i žene. Dijalog koji razotkriva tradiciju i patrijarhat u javnim forumima potreban je za dekonstrukciju godina ugnjetavanja žena, prijetnji nasiljem i femicida te nesrazmjernih

68 Vidjeti: “Media Monitoring Report: Hate speech in the Balkans mainly targets ethnicity, gender identity and sexual orientation,” South East European Network for Professionalization of Media, <https://seenpm.org/media-monitoring-reports-hate-speech-in-the-balkans-mainly-targets-ethnicity-gender-identity-and-sexual-orientation/> (pristupljeno 13. aprila 2023).

69 Nejra Veljan i Maida Čampara-Čehajić, *Rodne ideologije: Kako ekstremisti iskorištavaju borbe za ženska prava i pokreću recipročnu radikalizaciju* (Sarajevo: Atlantska inicijativa, 2021).

stopa siromaštva. Takav dijalog također mora preispitati i kontekstualizirati osnovna prava žena, kao što je abortus, koji je tek nedavno postao izrazito sporno pitanje u regiji.

Od presudne je važnosti da se više aktivnosti i mjera usmjeri i protiv govora mržnje, što treba uključivati i jačanje tužiteljskih mehanizama. Naprimjer, krivični zakoni u zemlji koji propisuju izazivanje mržnje ne štite karakteristike koje su često razlog zbog kojih žrtva postane meta ovih krivičnih djela, kao što su rodni identitet, seksualna orijentacija ili invaliditet. Primjenjuju se samo u slučajevima kada je žrtva odabrana kao meta zbog svoje nacionalnosti, vjere ili rase. Iz tog razloga je posebno opasan govor mržnje usmjeren protiv LGBTQ+ zajednice koji izražavaju javne osobe, o čemu je bilo riječi ranije. S obzirom na rizik da ova vrsta govora, posebno kad dolazi od vodećih političara, može poslužiti kao potencijalni doprinos fizičkom nasilju motiviranom mržnjom, ona mora biti predmetom istrage.

Velik dio tereta i dalje će nositi feminističke organizacije i akterke civilnog društva koje rade na promicanju rodne ravnopravnosti kako bi započele i održale razgovore o tome kako se radikalizaciji ukorijenjenoj u antirodnoj ideologiji možemo suprotstaviti u stvarnom svijetu. Regionalnim feminističkim aktivisticama može biti korisno da ponovno potvrde temeljne vrijednosti feminizma – inkluzivnost, solidarnost, antinacionalizam, antirasizam i zaštitu seksualnih manjina – te da sarađuju sa ženama u politici koje odbacuju koncepte feminizma kako bi ih podsjetile na značajan doprinos feminističkih pokreta u propitivanju i transformaciji političkih sistema i institucija tako da se promovira učešće žena ne samo u politici nego i u svim oblastima života. Također bi moglo biti djelotvorno osloniti se na regionalno feminističko nasljeđe iz ne tako davne prošlosti kako bi se inspirirao novi put u budućnost. Naprimjer, Mladenović i Hughes istraživale su uticaj feminističkog pokreta u Srbiji tokom i nakon ratova 1990-ih, te su otkrile da su feminističke aktivistice bile u samoj srži otpora tim ratovima i radile su, između ostalog, na dokumentiranju i razotkrivanju ratnih zločina počinjenih nad ženama, organiziranju masovnih protesta, pružanju podrške preživjelim ratnog seksualnog nasilja te zagovaranju zakonskih i političkih prava žena. Otvoreni dijalog među ženama različitih etničkih pripadnosti odigrao je značajnu ulogu u propitivanju orodnjenih dimenzija rata i nasilja te u zagovaranju rodne ravnopravnosti i prava žena.⁷⁰ Ova vrsta dijaloga među ženama sada je potrebna u regiji kako bi se oduprle orodnjenim narativima i djelovanju krajnje desnice. Također je važno da se ospori polaganje prava krajnje desnice na moral. U tu svrhu korisne bi mogle biti rasprave koje tjeraju žene da promisle šta stvarno dobijaju od „tradicije“. Naprimjer, bavljenje pitanjem da li su oni koji zastupaju tradicionalne vrijednosti zapravo više etični ili skloniji da zaštite svoju porodicu i voljene osobe može navesti na zaključak da se nasilje u porodici dešava i u „tradicionalnim“ kućama i porodicama, te da je svaka treća žena u BiH žrtva nasilja. Društva u regiji još uvijek šute o seksualnom zlostavljanju djece i u vjerskim okvirima, usprkos javnim kontroverzama oko očiglednog sistemskog omogućavanja ovakvog ponašanja u strukturama Katoličke crkve. U međuvremenu, narativi krajnje desnice perpetuiraju ideju da vjerske kuće svima nude sigurno utočište.

U kontekstu inicijativa za izgradnju kapaciteta usmjerenih na *mainstreaming* roda u prevenciju ekstremističkog nasilja (s vladinim i nevladinim akterima), jedan od načina za rješavanje problema nasilne mizoginije je osnaživanje praktičara i praktičarki i osoba koje prve reagiraju da odgovore na mizogino ponašanje. Ključno je izbjeći da se ovo pitanje posmatra isključivo kao pravni ili sigurnosni problem i prepoznati ga kao pitanje roda. Sigurnosni diskurs trenutno dominira u raspravama o ekstremizmu i terorizmu, čime se malo prostora ostavlja drugim akterima da doprinesu rješavanju ovog problema. Ipak, organizacije za ženska prava posjeduju dragocjene uvide u ekstremizam koji se ne bi smjeli zanemariti i donose relevantno stručno znanje o drugim orodnjenim problemima, kao što su važne paralele s tipologijama i teorijama porodičnog nasilja.⁷¹

70 Lepa Mladjenovic and Donna M. Hughes, "Feminist Resistance to War and Violence in Serbia" u *Frontline Feminisms: Women, War, and Resistance*, uredile Marguerite Waller i Jennifer Rycenga (London: Routledge, 2001). Vidjeti i: Orli Fridman, *Memory Activism and Digital Practices After Conflict: Unwanted Memories* (Amsterdam University Press, 2022).

71 UNESCO, *Preventing violent extremism through education: a guide for policy-makers* (Paris: UNESCO, 2017).

Dio izazova u bavljenju intersekcijom krajnje desničarskih i antifeminističkih narativa i ekstremističkog nasilja jeste činjenica da se ta veza često ne prepoznaje u aktuelnim preventivnim strategijama za suzbijanje i sprečavanje ekstremizma. Međutim, znamo da se nasilni ekstremizam – za koji s razlogom možemo reći da se nalazi dalje na kontinuumu radikalizacije od nenasilnog ekstremizma – obično naslanja na osjećaje marginalizacije i na potragu za identitetom, zbog čega su jednostavna objašnjenja za kompleksan svijet privlačna, te se stoga redukcionistički narativi mogu instrumentalizirati da aktiviraju određene pojedince da poduzmu nasilne radnje kako bi učvrstili svoju pripadnost grupi. Ako pretpostavimo da sprečavanje nasilnog ekstremizma i sprečavanje nenasilnog ekstremizma idu ruku pod ruku (a idu), moraju se prepoznati i komplicirani nelinearni načini na koje se višestruki faktori preklapaju u procesima radikalizacije. Pristup usmjeren na sigurnost ne može se sam djelotvorno suprotstaviti ekstremizmu.⁷² Zaista, sve je jasnije da, naprimjer, bolje razumijevanje ekstremizma zahtijeva više istraživanja toksičnog maskuliniteta kao proizvoda i pokretača radikalizacije.

S druge strane prevencije je dezangažman, a mnogo toga se može naučiti iz iskustava praktičara i praktičarki koji rade ovaj posao. U BiH je repatrijacija nekih žena sa stranih ratišta zahtijevala da praktičarke na prvoj liniji proširuju svoje znanje i vještine u ovoj oblasti. Povratnice su dobijale psihoterapijsku podršku kako bi im se olakšala reintegracija u sekularno društvo i više ne izražavaju simpatije prema ekstremističkom nasilju. Neke čak saraduju sa sigurnosnim institucijama. Ovo je obećavajući znak da rad na dezangažmanu može biti uspješan čak i sa ženama koje su u prošlosti eksplicitno podržavale ideološki motivirano nasilje. Ipak, to zahtijeva da praktičari i praktičarke razumiju ne samo faktore koji utiču na radikalizaciju žena već i kako joj mogu pomoći da dekonstruira ideološki okvir u kojem djeluje. Drugim riječima, kako bi podržali dezangažman žena iz krajnje desničarskih grupa, ti praktičari i praktičarke moraju dobro razumjeti temeljnu dinamiku krajnje desnog ekstremizma i brojne različite izvore iz kojih se crpe krajnje desničarski narativi.

⁷² Christine Agius, et al., *Mapping right-wing extremism in Victoria: Applying a gender lens to develop prevention and deradicalisation approaches* (Melbourne: Victorian Government, Department of Justice and Community Safety, 2020).

Recenzije

Ovo je temeljito istražen, dobro napisan i pronicljiv policy dokument koji bi trebao biti obavezna literatura za svaku osobu koju zanimaju prepletene teme roda i ekstremizma, ne samo u BiH ili na Zapadnom Balkanu već i širom svijeta. Autorica situira mizogine radnje aktera na rubovima i u mainstreamu u BiH i na Zapadnom Balkanu, uključujući i govor mržnje, te naglašava zašto se ekstremizam sve više mora razumijevati, analizirati i rješavati kroz prizmu roda. Ono što je važno je da autorica stalne prijetnje pravima žena i LGBT+ zajednici smješta u širi globalni kontekst, naglašavajući da je ono što vidimo u BiH i na Zapadnom Balkanu dio svjetske pojave. To uključuje rasprave o teorijama zavjere i „velike zamjene“, bilo da su eksplicitne ili pristojno formulirane, pa sve do normaliziranog uvredljivog, mizoginog jezika u javnom prostoru. Često je teško istovremeno pružiti dublje uvide u određeni nacionalni ili regionalni kontekst dok se istovremeno „udaljavamo“ kako bismo taj kontekst mogli pogledati izdaleka, a u tome je autorica uspjela.

Michael Colborn
Bellingcat

Ova studija pruža niz argumenata koji ukazuju na to da antifeminizam izrasta i crpi moć iz sinergije etnonacionalističkih političara, klera i ultradesničarskih organizacija. Radikalizacija je ukorenjena duboko u antifeminističkoj ideologiji, a žene su postale laka meta „toksičnog maskuliniteta“ koji se izražava i kao „nacionalistička mržnja“. To nas upozorava da nasleđe brutalnog nasilja nad ženama tokom ratova devedesetih nije prevaziđeno. Centralno mesto istraživanja je Bosna i Hercegovina u svojoj unutrašnjoj složenosti i dinamici. Studija bi, međutim, bila nepotpuna da ne pruža uvid i u Srbiju i Hrvatsku, čije se antifeminističke kampanje supstancijalno odražavaju i na BiH. To uključuje i teme koje su zajedničke ekstremističkim organizacijama u lokalnom i regionalnom kontekstu, kao što su teorija great replacement, abortus, tradicionalne vrednosti i napadi na LGBTQ+, kao i odgovore na pitanje zašto ultrakonzervativne i ultradesne grupe privlače i same žene. Mnogo toga povezuje selefističke ultrakonzervativce i ultradesne i ultrakonzervativne grupe iz Srbije i Hrvatske bez obzira na njihove posebne ideologije, političke i verske orijentacije. Studija je važna i za teoretičare i za praktičare, za one koji žele da reafirmišu osnovne vrednosti feminizma: inkluzivnost, solidarnost, antinacionalizam, antirasizam i zaštitu seksualnih manjina. I na kraju, ali najvažnije, njen značaj je u tome što ukazuje na neophodnost vraćanja principima sekularnog uređenja postjugoslovenskih država.

Izabela Kisić
Helsinski odbor za ljudska prava, Srbija